

ESKİ KIRGIZCA

Ethem TENİŞEV

(Çevirenler: Nurgül MOLDALİYEVA
Mayrambek OROZOBAYEV**)*

Özet:

Bu çalışma, Kırgız dilinin tarihî grameri hakkındaki son bilimsel bilgileri içermektedir. Yazar, Eski Kırgızca'yı rekonstrüksiyondan geçirmiş, Çağdaş Kırgızca dönemine varıncaya kadarki genel yapısını ve değişiminin genel seyrini göstermiştir.

***Anahtar kelimeler:** Eski Kırgızca, Kırgız dili, rekonstrüksiyon, tarihî gramer.*

Old Kyrgyz Language

Abstract:

This study reviews the historical grammar of Kyrgyz and shows the general trends of change from old to modern Kyrgyz.

***Key words:** Old Kyrgyz language, Kyrgyz, reconstruction, historical grammar.*

Ön Söz

“Eski Kırgızca” tabiri tek bir anlamda değildir. Bu tabir, dilin genel statüsüyle, yani en basit anlamıyla dilin sözlü (konuşma) veya yazılı (edebî) şekliyle ilişkili olan iki durumu ifade etmektedir. Birinci durum, dilin tarihî gramerinin en eski devresi ve bu devrenin mevcut kurallara uygun olarak rekonstrüksiyondan geçirilmesidir. İkinci durum ise, edebî dil tarihinin üsluplarına uygun yazıtlardan çıkartılan uluslaşma devrine kadarki edebî dilin varyantlarından biridir.

Dilin durumunu nitelemeye ilişkin paralel ve genel adlı açıklamalara herhangi bir şey engel olmasa da, bu tarihî-lengüistik usulleri kesin olarak sınırlandırmak gerekmektedir. Nitekim bu çalışma, bu esas üzerinde gerçekleştirilmiştir.

* Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyat Bölümü. nurgulmoldalieva@gmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyat Bölümü. m.orozobaev@gmail.com

Kırgızcanın Tarihi Grameri

Kırgızların Merkezî Asya'da ortaya çıkışı ve dili hakkındaki varsayımlara ilişkin delillerden biri de elimizdeki metinlerdir.

Yenisey Kırgızları ile günümüzdeki Tıyanşan Kırgızlarının dilleri Türk dilleri ailesi içinde uzak akraba diller durumundadır. Eğer Yenisey Kırgızları ile Tıyanşan Kırgızlarının birbirini takip eden ilişkisi gösterilebilirse, hiç şüphesiz ki etnik bağına da göstermek mümkün olur. Günümüzde Çağdaş Kırgızca, hem edebî hem de ağız dili olarak yeterli derecede bilinmektedir. Ancak tarih sahnesinden halkıyla birlikte silindiği için Yenisey Kırgızlarının konuşma dilinden (şivesinden) bahsetmek pek mümkün değildir. Bu durumda kaybolan dili yeniden kurmak en iyi yoldur.

Artık dil biliminde ölü dilleri rekonstrüksiyondan geçirme çalışmaları ileri düzeydedir.¹ Bu lengüistik çalışmalar iki yönlü olabilir: Dilin bazı özelliklerini yeniden kurmak ve ses bilgisindeki bütün özellikler ile şekil bilgisindeki çekim sıralarını rekonstrüksiyondan geçirmek (yani “bütün dili” yeniden kurmak).

Bu çalışmaların arasındaki farklılık yalnızca sayısı bakımından olup metodları ise aynıdır. Her şey kaynakların durumuna bağlıdır. Eğer kaynaklarda sadece bazı kalıtsal unsurlar korunuyorsa, o zaman dilin sadece bazı unsurlarını yeniden kurmak mümkün olur. Eğer kaynaklar bütün unsurları içeriyorsa, o zaman onların yardımıyla dil unsurlarının da büyük bir kısmı yeniden yapılandırılabilir.

İkinci durumda, dil bilimci birbiriyle ilişkili olan birimleri inceleyerek rekonstrüksiyonun doğruluk ve güvenilirliğini yükselten oluşumların kendi aralarındaki bağ kurallarını kullanabilir. Eski Kırgızların günümüzde yaşamayan dilinin temel yapı unsurlarını rekonstrüksiyondan geçirme işleminde bu yol izlenmektedir. Eski Kırgızların (VIII-XII. yüzyıllardaki) edebî (ritüel) dili Yenisey Nehri havzasında bulunan runik yazıtlarından bilinmektedir. Sınıflandırma özelliklerine göre, Yenisey Kırgızcası *d* dili olmuştur (*adağ* “ayak” ve *kod-* “koymak”).

Edebî diller teorisi, edebî dilin her zaman konuşma diliyle örtüşmediğini tasdik etmektedir. Edebî dil, konuşma dil sistemine dayanabilir, ama uzak akraba veya bambaşka bir dil sistemine dayanamaz.

Eski Kırgızların edebî ve konuşma dillerinin örtüşmediğini, ancak uzak akrabalık durumunda olduğunu tahmin etmek için gerekçeler mevcuttur. Buna göre, eğer edebî dil *d* dili olmuşsa, konuşma dili *z* dili olmuştur (*azağ* “ayak”, *koz-* “koymak”). Peki, eski Kırgızların konuşma dili nasıl bir dil idi? S.

1 Koerner, K. (1985), *Reconstruction in Historical Linguistics*, Ottawa; Van Ginneken (1939), *J. La Reconstruction Typologique des Langues de l'Humanité*, Amsterdam; Juravlev, V. K.–Neroznak, V. P. (1981), *Problemi Rekonstruktivii Prayazikovogo Sostoyaniya*, Slavica.

E. Malov, 1952 yılında Yenisey metinlerini yayımlayarak hiçbir Türkoloğun eski çağlardaki Kırgızların konuşma ve yazı dili arasındaki ilişkileri hakkında düşüncelerini söylemediklerini, bunun için hiç malzeme bulunmadığını yazmıştır.²

Günümüzde böyle bir malzemenin mevcut olduğunu düşünüyorum. Eski Kırgızca'yı rekonstrüksiyondan geçirmek için eski Kırgızların nesilleri olan Fu-yü (Çin'deki)³ vilayetindeki (Altay'dan göç eden) Kırgızların dili her şeyden önce temel kaynaktır. Ayrıca Eski Kırgızlar tarafından benimsendiği şüphesiz olan Sarı Uygurca⁴, akraba dillerden olan Hakas, Şor ve Çulım Türkçeleri de ek kaynaklardır. Böylece, kendi devletini kurarak hüküm süren (VII-VIII. yüzyıllarda) millet olan ve sonraki dönemlerde Hakas, Tuva, Kırgız vd.⁵ Türk halklarıyla birlikte yaşayan Eski Kırgızların konuşma dili hakkında detaylı fikir edinmek için malzemeler yeterli görünmektedir. Bu durumda şunun gibi hedefleri belirlemek gerekir:

1. Eski Kırgızcanın fonetik ve morfolojik yapısının temel özelliklerini yeniden kurmak;

2. Eski Kırgızcanın Orta Kırgızcaya doğru gelişimini ve bu dillerin Çağdaş Kırgızcayla olan ilişkilerini izlemek;

3. Günümüzdeki Kırgızların millet olma sürecinde Eski Kırgızların temel teşkil etme imkânlarının ne derece olduğuna Çağdaş Kırgızca'yı esas alarak cevap vermek.⁶

Lehçe durumundaki Eski Kırgızca'yı aşağıdaki yapısal özelliklerle nitelendirmek mümkündür.

Fonetik açıdan:

1. Uzun ünlüler: *ā, ī, ō, ū, ē, i, ō, ū*. Uzun ünlüler Fu-yü Kırgızcasında görülmektedir: *aas* "ağız", *ciit* "delikanlı", *müüs* "boynuz".⁷ Bu tür (türemiş) uzun ünlüler Sarı Uygurca,⁸ Hakaşça⁹ ve Şorcada¹⁰ da bulunmaktadır.

2. Sıralı damak uyumu ve güçlü dudak uyumunun ilk belirtileri (geniş-düz ünlülerin yuvarlaklaşması). Bu ünlü uyumu Fu-yü Kırgızcasında¹¹ korunmuş-

2 Malov, S. E. (1952), *Yeniseyskaya Pismennost' Tyurkov: Teksti i Perevodi*, Moskova-Leningrad, s. 5.

3 Zhen-hua, Hu-İmart, Guy, *Fu-Yü Girgiz: A Tentative Description of the Easternmost Turkic Language*, Univ. of Calif. at Santa Barbara; Tenişev, E. R. (1966), "O Yazıke Kırgızov Uyezda Fuyuy (KNR)", *Vopr. Yazıkoznaniya*, Sayı: 7, s. 88-95.

4 Tenişev, E. R. (1976), *Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, Moskova; Malov, S. E. (1957), *Yazık Jyoltih Uygurov: Slovar' i Grammatika*, Alma-Ata.

5 Hudyakov, Yu. S. (1986), *Kırgızı na Yeniseye*, Novosibirsk, s. 30-31.

6 Petrov, K. İ. (1961), *Oçerki Feodal'nih Omoşeniy Kırgızov v XV-XVIII vekah*, Frunze., s. 4-5.

7 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 8-9.

8 E. R. Tenişev, *Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, s. 10.

9 *Grammatika Hakasskogo Yazıka* (1975), Moskova, s. 18-21.

10 Drenkovava, N. P. (1979), *Grammatika Şorskogo Yazıka*, Moskova, s. 10-12.

11 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 25.

tur. Ayrıca Sarı Uygurcada da görülmektedir.¹² Hakasçada ünlülerin damak uyumu kelimenin kökeninde ve eklerinde görülürken dudak uyumu *u*, *ü* dar ünlüleriyle sınırlı olup kelimenin sadece eklerini etkilemektedir.¹³ Sıralı damak uyumu ve sınırlı dudak uyumu (sadece dar yuvarlak ve hece sonu) Şorca için de tipik bir özelliktir.¹⁴

3. Kelime başındaki dar ve geniş ünlülerin önünde tonlu *c* ünsüzü bulunmuştur. Fu-yü Kırgızcasında: *cir* “yer”, *cun-* “yıkanmak”, *ceerin* “ceylan”, *caan* “fil” (nadiren).¹⁵ Sarı Uygurcada ise ön sesteki *y* ünsüzü karakteristik bir özelliktir, ancak istisnai olarak *c* şeklinde sadece ince sıralı kelimelerin ön sesinde rastlanmaktadır (*ciñne* “iğne”).¹⁶ Görüldüğü üzere, Sarı Uygurcada *y* ünsüzü Eski Uygur Türkçesinden beri korunmaktadır. Hakasçada kelime başındaki *ç* ünsüzü ise *c*'nin tonsuzlaşmış şeklidir.¹⁷ Şorcada da kelime başında *ç* ünsüzü bulunmakta ve bazen (Kondum Nehri havzasındaki Şorcada) patlamalı *m* ünsüzüyle değişmektedir (*m'ok / çok* “yok”).¹⁸

4. (Kalın sıralı) geniş ünlüler önünde *n* ünsüzü yer almıştır. Ön sesteki *n* ünsüzüne Fu-yü Kırgızcasında rastlanmaktadır: *nomurtğa* “yumurta”, *namūr* “yağmur”, *nan-* “dönmek”.¹⁹ Eski Uygur Türkçesine özgü olan bu özellik (*y ~ n*) Sarı Uygurcada mevcut değildir. Ön sesteki *n* ünsüzü Hakasça ve Şorcada da Fu-yü Kırgızcasındaki gibi aynı grup kelimelerde görülmektedir.²⁰

5. İç seste (isimlerde) tonlu *z* ünsüzü bulunmuştur. Bu pozisyondaki *z*, Fu-yü Kırgızcasında mevcuttur: *gozın* “tavşan”, *azah* “ayak”.²¹ Sarı Uygurcada: *azğır* “aygır”, *pezik* “büyük”, *ezer* “eyer”.²² Ayrıca Hakasça,²³ Şorca²⁴ ve Çulımcada²⁵ da görülmektedir.

6. İkincil uzunluğu doğuran tonlu *ğ* ünsüzü kelime içinde (iki ünlü arasında) düşmüştür.²⁶ İç sesteki *ğ* ünsüzü Eski Uygur Türkçesindeki şekliyle sadece Sarı Uygurcada korunmuştur: *ağır* “ağır”, *ağıs* “ağız”.²⁷

12 E. R. Tenişev, *Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, s. 39-41.

13 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 22-25.

14 N. P. Drenkova, *age.*, s. 13-15.

15 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 17, 14.

16 E. R. Tenişev, *Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, s. 36.

17 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 34.

18 N. P. Drenkova, *age.*, s. 14-15.

19 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 14-15.

20 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 37; N. P. Drenkova, *age.*, s. 18-19.

21 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 16.

22 E. R. Tenişev, *Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, s. 36.

23 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 33.

24 N. P. Drenkova, *age.*, s. 17.

25 Biryukoviç, R. M. (1979), *Zvukovoy Stroy Çulımsko-Tatarskogo Yazıka*, Moskova, s. 99.

26 Bk. K. Koerner, *age.*

27 E. R. Tenişev, *Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, s. 171, 174.

7. Fiil köklerinin sonunda tonlu z ünsüzü yer almıştır. Bu pozisyondaki z ünsüzüne Fu-yü Kırgızcasında: *giz-* “giymek”,²⁸ Sarı Uygurcada: *koz-* “dökmek”, *kez-* “giymek”,²⁹ Şorcada: *kes-* “giymek”³⁰ şekillerinde rastlanmaktadır.

8. Kelime sonunda tonlu ğ ünsüzü mevcut olmuştur. Son sesteki tonlu ğ ünsüzü Fu-yü Kırgızcasında: *dah-dağ* “dağ”³¹; Sarı Uygurcada: *yağ* “yağ”, *tag* “dağ”,³² Şorcada *tag* “dağ”, *uluğ* “büyük”,³³ Çulımcada: *çazağ* “yaya”³⁴ gibi şekillerde geçmektedir.

Morfolojik açıdan:

1. Çokluk ekleri: *-lar/-ler, -dar/-der, -tar/-ter.*

Fu-yü Kırgızcasında çokluk ekleri morfolojik yolla oluşur: *-lar/-lur, -dar/-dur, -tar/-tır.*³⁵ Sarı Uygurcada bu sıraya ayrıca *-n* ünsüzüyle başlayan şekilleri de eklenir, ancak dar ünlülü şekilleri mevcut değildir: *-lar/-ler, -dar/-der, -tar/-ter, -nar/-ner.*³⁶ Hakasça ve Şorcada ise çokluk ekinin şekil sayısı daha azdır: *-lar/-ler, -tar/-ter, -nar/-ner.*³⁷

2. İyelik ekleri:

Teklik Çokluk

I.	<i>-im/-um</i>	<i>-bis/-bus</i>
II.	<i>-iñ/-uñ</i>	<i>-iñar/-uñar, -iñer/-üñür</i>
III.	<i>-i/-sı, -u/-su</i>	<i>-i/-sı, -u/-su</i>

Fu-yü Kırgızcasında iyelik ekleri aşağıdaki gibidir:³⁸

I.	<i>-(i) m</i>	<i>-(i) bis</i>
II.	<i>-(i) ñ</i>	<i>-(i) ñar/- (i) ñır</i>
III.	<i>-(z) ı</i>	<i>-(z) ı</i>

Sarı Uygurcada ise Çincenin etkisiyle iyelik eklerinin biçimi bozulmuş olup yalnızca II. ve III. şahısları kalmıştır:³⁹

I.	<i>-ñ</i>
II.	<i>-ñ teklik ve çokluk.</i>
III.	<i>-i/-sı, -i/-sı</i>

28 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 45.

29 E. R. Tenişev, *age.*, s. 36.

30 N. P. Drenkova, *age.*, s. 17.

31 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 13.

32 E. R. Tenişev, *age.*, s. 181, 215.

33 N. P. Drenkova, *age.*, s. 16.

34 R. M. Biryukoviç, *age.*, s. 99.

35 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 25.

36 E. R. Tenişev, *Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, s. 49-51.

37 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 37; N. P. Drenkova, *age.*, s. 38-39.

38 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 26.

39 E. R. Tenişev, *age.*, s. 51-52.

I. şahıs iyelik eki (-m) sadece folklorik eserlerde görülmektedir.⁴⁰ Hakasçadaki iyelik ekleriyle Fu-yü Kırgızcasındaki iyelik ekleri örtüşmektedir.⁴¹ Şorcada (Aşağı Mrass Nehri ağzı) ekteki ünlülerin yuvarlaklaşması görülür, çokluk II. şahıs iyelik eki ise *-lar+iñ*⁴² şeklinde yapılır. Ekteki ünlülerin yuvarlaklaşması Çulımcada da mevcuttur.⁴³

3. İsim çekimi: yalın, ilgi, yönelme, bulunma, çıkma durumu ekleri:

1) Fu-yü Kırgızcası, Sarı Uygurca, Hakasça, Şorca, Çulımca ve diğer Türk dillerindeki gibi Eski Kırgızcada da yalın durumun eki olmamıştır;

2) İlgi durumu ekleri: *-niñ/-niñ*, *-diñ/-diñ*, *tuñ/-tiñ*, *-nuñ/-nüñ*, *-duñ/-dün*, *-tuñ/-tün*. Fu-yü Kırgızcasında ilgi durumu ekinin altı şekli vardır: *-niñ/-niñ*, *-diñ/-diñ*, *-tiñ/-tiñ*.⁴⁴ Sarı Uygurcada da ilgi durumu eki aynı şekillerde kullanılmaktadır.⁴⁵ Hakas edebî dilinde ilgi durumu ekinin iki varyantı mevcuttur: *-niñ/-niñ*, *-tiñ/-tiñ*.⁴⁶ Sagay ağzında bu sırayı *-d* ünsüzüyle başlayan *-diñ/-diñ* ekleri tamamlamaktadır. Kaça ağzında ise ilgi durumu ekinin dar yuvarlak *u*, *ü* ünlülü *-nuñ/-nüñ*, *-tuñ/-tün* şekilleri de mevcuttur.⁴⁷ Şorcada ilgi durumu ekinin on iki varyantı vardır: *-niñ/-niñ*, *-nuñ/-nüñ*, *-diñ/-diñ*, *-duñ/-dün*, *-tiñ/-tiñ*, *-tuñ/-tün*.⁴⁸ Çulımcada yarısı yuvarlak ünlülü olmak üzere sekiz varyantı görülmektedir.⁴⁹

3) Yönelme durumu ekleri: *-ka/-ke*, *-ga/-ge*, *-a/-e*. Fu-yü Kırgızcasında yönelme durumu ekinin geniş ve dar ünlülü şekilleri görülmektedir: *-ga/-gı*, *-ha/-hı*, *-a/-ı*.⁵⁰ Sarı Uygurcada altı varyantı mevcuttur: *-ga/-ge*, *-ka/-ke*, *-ka/-ke*, *-a/-e*.⁵¹ Hakasça ve Şorcada yönelme durumu yukarıdaki gibi *-ga/-ge*, *-ka/-ke*, *-a/-e*⁵² ekleriyle yapılmaktadır. Çulımcada da aynı ekler kullanılmaktadır.⁵³

4) Belirtme durumu ekleri: *-ni/-ni*, *-dı/-di*, *-tı/-ti*, *-nu/-nü*, *-du/-dü*, *-tu/-tü*. Fu-yü Kırgızcasında belirtme durumu *-ni/-ni*, *-dı/-di*, *-tı/-ti*⁵⁴ ekleriyle ifade

40 E. R. Tenişev, *age.*, s. 52.

41 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 64-65.

42 N. P. Drenkova, *age.*, s. 48-50.

43 R. M. Biryukoviç, *age.*, s. 61.

44 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 26.

45 E. R. Tenişev, *Sroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, s. 55.

46 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 68.

47 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 68

48 N. P. Drenkova, *age.*, s. 40-41.

49 Biryukoviç, R. M. (1979), *Morfologiya Çulmsko-Tyurkskogo Yazıka*, Moskova, I. Bölüm: Kategoriya İmeni Suçestvitelnogo, s. 17.

50 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 26.

51 E. R. Tenişev, *Sroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, s. 55.

52 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 69-70; N. P. Drenkova, *age.*, s. 42-43.

53 R. M. Biryukoviç, *age.*, I. Bölüm, s. 32.

54 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 26.

edilmektedir. Sarı Uygurcada da aynı ekler söz konusudur.⁵⁵ Hakasçada *-di/-di* şekilleri yoktur.⁵⁶ Şorcada ise birçok varyantı bulunmaktadır: *-ni/-ni*, *nu/-nü*, *-di/-di*, *-du/-dü*, *-tı/-ti*, *-tu/-tü*.⁵⁷

5) Bulunma durumu ekleri: *-da/-de*, *-ta/-te*. Fu-yü Kırgızcasında bulunma durumu ekinin dar ünlülü *-da/-dı*, *-ta/-tı* şekilleri de mevcuttur.⁵⁸ Sarı Uygurca, Hakasça ve Şorcada aynı ekler kullanılmaktadır: *-da/-de*, *-ta/-te*.⁵⁹ Çulımcada bulunma durumu eklerinin yarısı yuvarlak ünlülü olup sekiz varyantı vardır.⁶⁰

6) Çıkma durumu ekleri hem geniş, hem de dar ünlülü şekillerde olmuştur: *-dan/-den*, *-tan/-ten*, *-nan/-nen* ve *-dın/-din*, *-tın/-tin*, *-nın/-nin*. Fu-yü Kırgızcasında sadece dar ünlülü şekillerde kullanılmaktadır.⁶¹ Sarı Uygurcada ise çıkma durumu eklerinin her iki şekli (geniş ve dar ünlülü) mevcut, ancak dar ünlülü şekline seyrek rastlanır.⁶² Hakasça ve Şorcada bu durum ekleri geniz *-ñ* ünsüzüyle biter: *-dañ/-deñ*, *-tañ/-teñ*, *-nañ/-neñ*.⁶³ Bu özellik, Güney Sibirya yöresine özgü bir durumdur. Çulımcada çıkma durum ekleri sekiz varyantla ifade edilir: *-dın/-din*, *-dun/dün*, *-tın/-tin*, *-tun/-tün*.⁶⁴

Ele aldığımız dil ve lehçelerde daha başka durum ekleri de bulunmaktadır. Fu-yü Kırgızcasında yön gösteren *-sar/-sarıh*⁶⁵ eki mevcuttur. Hakasçada bu ekin dört şekli görülür: *-sar/-ser*, *-zar/-zer*.⁶⁶ Hakasçanın Kaça ağzında bu ek *-sā/-sē*, *-zā/-zē*⁶⁷ şeklinde kısaltılmıştır. Sagay ağzında ise bunun aksine *-sarı/-seri*, *-zarı/-zeri*⁶⁸ şekillerindedir. Söz konusu ekin buradaki *-sarı* şekli Eski Türkçe *sarı*⁶⁹ “taraf” kelimesinin ekleşmiş bir biçimidir. Ayrıca, Fu-yü Kırgızcası ve Hakasçada rastlanan bu yön gösterme ekindeki ses değişiklikleri Güney Sibirya’ya özgü bir özellik olup Eski Kırgızcadan uyarlanmış olması mümkün değildir.

55 K. İ. Petrov, *age.*, s. 56.

56 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 70.

57 N. P. Drenkova, *age.*, s. 41-42.

58 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 26.

59 E. R. Tenişev, *Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, s. 56; *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 71-71; N. P. Drenkova, *age.*, s. 43-44.

60 R. M. Biryukoviç, *age.*, I. Bölüm, s. 24.

61 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 26.

62 E. R. Tenişev, *Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, s. 57.

63 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 72-74; N. P. Drenkova, *Ukaz. soç.*, s. 44-45.

64 R. M. Biryukoviç, *age.*, I. Bölüm, s. 46.

65 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 26-27.

66 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 74.

67 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 74.

68 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 74.

69 *Drevnetyurkskiy Slovar'* (1969), Leningrad.

Bunun gibi farklılıklar Sarı Uygurca ve Şorcadaki *kıyaslama* (benzerlik bildiren) durumu *-dağ/-deg*,⁷⁰ Şorcadaki araç durumu *-pıla/-pa*⁷¹ ve Çulımca-daki *-bıla/-pıla*⁷² eklerinde görülmektedir.

4. Zaman çekimi: geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman çekim ekleri.

Geçmiş zaman eylemini ifade eden üç şekil vardır:

1) Görülen geçmiş zaman ekleri: *-dı/-di/-du/-dü, -tı/-ti/-tu/-tü* + şahıs ekleri (*-m, -ñ; -bıs, -ñar*), III. şahıs çokluk eki *-ştı*.

Fu-yü Kırgızcasında görülen geçmiş zaman *-dı/-di, -tı/-ti* ekleriyle yapılır:⁷³

Teklik Çokluk

I.	<i>bardım</i> “gittim”	<i>bardıbıs</i>
II.	<i>bardıñ</i>	<i>bardıñar</i>
III.	<i>bardı</i>	<i>bardı (lar) ~ barıştı</i>

Sarı Uygurcada Çincenin etkisiyle şahıs çekimi kaybolmuştur. Şahıs çekimi analitik yapısına göre anlaşılmaktadır.⁷⁴

Hakasçadaki çekim örneği Fu-yü Kırgızcası çekiminin aynısıdır, ancak III. şahıs çokluk *barıştı* şekli yoktur.⁷⁵

Şorcada çekimlerdeki yuvarlaklaşmanın zayıf olduğu Kondum ve Yukarı Mrass bölgeleri dışında görülen geçmiş zaman ekinin yuvarlak ünlülü şekilleri de vardır.⁷⁶

2) Duyulan geçmiş zaman ekleri: *-ıptır/-ıptır, -ıptır/-üptür* + şahıs ekleri (*-mın, -sıñ; -bıs, -sıñar*).

Fu-yü Kırgızcasındaki geçmiş zaman çekimi kısaltılmış şekilde kalıplaşmıştır:⁷⁷

Teklik Çokluk

I.	<i>bartırmin</i> “gitmişim”	<i>bartırbıs</i>
II.	<i>bartırsıñ</i>	<i>bartırsıñar</i>
III.	<i>bartır</i>	<i>bartır</i>

70 E. R. Tenişev, *Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, s. 57; N. P. Drenkova, *age.*, s. 84.

71 N. P. Drenkova, *age.*, s. 45-46.

72 R. M. Biryukoviç, *age.*, I. Bölüm, s. 32.

73 Hu Zhen-hua, *Guy İmart, age.*, s. 31.

74 E. R. Tenişev, *Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, s. 97.

75 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 92.

76 N. P. Drenkova, *age.*, s. 180-181.

77 Hu Zhen-hua, *Guy İmart, age.*, s. 31.

Ekin ilk biçimi *bar-* (kök) + *ip* (zarf-fiil) + *tur-* (yardımcı fiil) + *min* (şahıs eki) şeklinde olmuştur. Fu-yü Kırgızcasında bu süreç aşağıdaki şekilde gelişmiş olabilir: *barıpturmin* > *barıtturmin* > *barıtturmin* > *barturmin* (buradaki *-p* zarf-fiil eki kaybolmuştur). Sarı Uygurcada şahıs eklerinin eksik olmasından dolayı *men satıptro* “ben satmışım” şeklinde görülür.⁷⁸ Tam şekli *-iptır* olan duyulan geçmiş zaman eki Hakasçada “görülme” *-tur* şeklinde de gösterilir.⁷⁹

3) Görülen uzak geçmiş zaman ekleri: *-ğan/-gen*, *-kan/-ken* + şahıs ekleri (*-min*, *-sıñ*; *-bis*, *-sıñar*).

Fu-yü Kırgızcasında görülen uzak geçmiş zaman çekimi şu şekilde oluşur.⁸⁰

Teklik Çokluk

I.	<i>barğanmin</i> “gitmişim”	<i>barğanbis</i> > <i>barğabis</i>
II.	<i>barğanziñ</i>	<i>barğanziñar</i>
III.	<i>barğan</i>	<i>barğan</i>

Sarı Uygurcada görülen uzak geçmiş zaman çekimi sadece *men oñşegantro* “ben okumuştum” şeklinde görülür.⁸¹

Hakasçada görülen uzak geçmiş zaman *-ğan/-gen* (ğ, g, n ünsüzlerinin dışındaki tonlu ünsüzler ve ünlülerle biten gövdelerden sonra), *-han/-ken* (sonu tonsuz ünsüzlerle biten gövdelerden sonra) ve *-an/-en* (ğ, g, n ile biten gövdelerden sonra) ekleriyle yapılır.⁸²

Şorcada görülen uzak geçmiş zaman *-ğan/-gen*, *-kan/-ken*⁸³ ekleriyle oluşur. Çulımca için de aynı ekler söz konusudur.⁸⁴

4) Âdet edilen geçmiş zaman ekleri: *-çuh/-çüh* + şahıs ekleri (*-pın/-sıñ*; *-pıs*, *-sıñar*). Hakasçada bu zaman aşağıda çekim örneklerinde görüldüğü gibi *-çih/-çik*, *-çih/-çik* ekleriyle meydana gelir.⁸⁵

Teklik Çokluk

I.	<i>tastaçihpın</i> “bırakırdım”	<i>tastaçihpıs</i>
II.	<i>tastaçihsiñ</i>	<i>tastaçihsar</i>
III.	<i>tastaçih</i>	<i>tastaçihtar</i>

78 E. R. Tenişev, *Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, s. 94-95.

79 N. P. Drenkova, *age.*, s. 182-184.

80 Hu Zhen-hua, *Guy İmart, age.*, s. 31.

81 E. R. Tenişev, *age.*, s. 93-94.

82 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 210-212.

83 N. P. Drenkova, *age.*, s. 182-184.

84 Biryukoviç, R. M. (1981), *Morfologiya Çulımsko-Tyurkskogo Yazıka*, Saratov, 2. Bölüm, s. 64-66.

85 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 221.

Tuvacada da âdet edilen geçmiş zaman *-çık* eki ile yapılır.⁸⁶

Geçmiş zamanın bu türünün kökeni Eski Uygur Türkçesindeki bir çeşit geçmiş zaman bildiren *-yuk* ekiyle ilişkilidir.⁸⁷

Hakasça⁸⁸ ve Şorcadaki⁸⁹ *-çañ* geçmiş zaman eki, Hakasçadaki⁹⁰ *-çathan* görülen geçmiş zaman ekiyle Hakasçadaki⁹¹ *-ğalah* ve Şorca⁹² ve Çulımcadadaki⁹³ *-galağ* geçişli fiil ekleri bölgesel bir özellik olması nedeniyle Eski Kırgızca da mevcudiyeti söz konusu değildir.

Şimdiki zaman hareketi şu şekilde ifade edilir: Günümüzdeki şimdiki zaman şeması: kök + zarf-fiil (*-ip*) + yardımcı fiil (*cur-/cat-/otur-/tur-*) + zaman eki (*-a*) + şahıs ekleri (*-min, -sıñ; -bis, -sıñar*).

Fu-yü Kırgızcasında şimdiki zaman çekimi şu şekilde oluşur.⁹⁴

Teklilik Çokluk

I.	<i>barturmin</i> “geliyorum”	<i>barturbis</i>
II.	<i>bartursıñ</i>	<i>barturziñar</i>
III.	<i>bartur</i>	<i>bartur</i>

Bunun tam çekiminin şu şekilde olması gerekir: *bar-* “gitmek, gelmek” + *-a* eki + *tur-* “durmak” + *-a* eki + *min* >*baraturamin* >*barturmin* (vurgusuz durumda olan ikinci ve dördüncü hecelerdeki *a* düşmüştür).

Sarı Uygurcada şimdiki zaman çekimlerinden biri *men mañıppar* “ben geliyorum (şimdi)” şeklinde yapılır.⁹⁵ Hakasçada şimdiki zamanın bu çekim türü *-ça/-çe* veya *-çadır/-çedir*⁹⁶ ve *-a/-e* + *-dır/-dir*⁹⁷ şeklinde görülür. Şorcadada da şimdiki zaman çekimi *çat-*, *tur-*, *odur-*, *çer-*⁹⁸ yardımcı fiilleriyle yapılır. Fu-yü Kırgızcasında *bardimin/bardamin* (<*barūdamin*)⁹⁹, Sarı Uygurcada *ğab/-gek*¹⁰⁰ ve *oğan*¹⁰¹ şeklinde görülen şimdiki zamanın diğer çekimleri muhtemelen Eski Kırgızca da olmamıştır.

86 İshakov, F. G.–Palmbah, A. A. (1961), *Grammatika Tuvinskogo Yazıka: Fonetika i Morfolojiya*, Moskova, s. 377-379.

87 Cusupakmatov, U. (1983), *Otnoşeniye Kirgizskogo Yazıka k Sibirskim Tyurkskim Yazıkam*, Frunze, s. 97-115; Baskakov, N. A. (1965), “Forma Glagola na *-çık/-çik, -çu/-çü* v Hakasskom, Tuvinskom i Kirgizskom Yazıkah”, *Vopr. Tyurkologii*, Taşkent.

88 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 212-216.

89 N. P. Drenkova, *age.*, s. 184-187.

90 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 216-218.

91 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 220-221.

92 N. P. Drenkova, *age.*, s. 191.

93 R. M. Biryukoviç, *age.*, II. Bölüm, s. 66-67.

94 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 31.

95 E. R. Tenişev, *Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka*, s. 83-84.

96 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 201-204.

97 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 204-205.

98 N. P. Drenkova, *age.*, s. 193-208.

99 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 31.

100 E. R. Tenişev, *age.*, s. 85-86.

101 E. R. Tenişev, *age.*, s. 86-87.

Gerçekleşmesi beklenen hareketi (gelecek zaman) ifade etmek için şu şekiller kullanılmaktadır:

- 1) Kesin gelecek zaman ekleri: *-a/-e* + şahıs ekleri (*-mın, -sıñ; -bıs, -sıñar*).
Fu-yü Kırgızcasında kesin gelecek zaman çekimi *-i* ekiyle yapılır:¹⁰²

Teklik Çokluk

I.	<i>barım</i> “gideceğim”	<i>baribis</i>
II.	<i>bariziñ</i>	<i>bariziñar</i>
III.	<i>bari</i>	<i>bari</i>

Hakasçada da zaman ekinden türemiş olan aynı şekildeki çekim görülmektedir (ancak şimdiki zaman için): *ir: parım* (<*par-ır-bin*) “geleceğim”; *pariziñ* (*par-ir-zıñ*) vs.¹⁰³

- 2) Belirsiz gelecek zaman ekleri: *-ar/-er* + şahıs ekleri (*-mın, -sıñ; -bıs, -sıñar*).

Fu-yü Kırgızcasında belirsiz gelecek zaman çekimi *-ır* ekiyle oluşur.¹⁰⁴

Teklik Çokluk

I.	<i>gilirmin</i> “geleceğim”	<i>gilirbis</i>
II.	<i>gilirziñ</i>	<i>gilirziñir</i>
III.	<i>gilir</i>	<i>gilir</i>

Sarı Uygurcada bu zaman çekimi için *-ar/-er, -ır/ir, -r: men parar* “gideceğim”¹⁰⁵ ekleri kullanılır. Bu çekimin aynısı Hakasça¹⁰⁶ ve Şorcada¹⁰⁷ da mevcuttur.

Sarı Uygurcadaki¹⁰⁸ gelecek zaman *-gış, -gı, -gır* ve Şorcadaki¹⁰⁹ muhtemel gelecek zaman *-gadır* eklerinin Eski Kırgızcadan uyarlanmış olması mümkün değildir.

Böylece Eski Kırgız konuşma dilinin (VIII-XII. yüzyıllarda) yapılanma sonucu ortaya çıkan yapısal çizgisi aşağıdaki şekillerde görülmektedir.

Eski Kırgızcanın Fonetik Yapısı

1. Ünlüler kuramında *ā, ī, ō, ū, ē, ī, ō, ū* uzun ünlüleri mevcuttur. Bunlar iki ünlü arasında yer alan ünsüzlerin erimesi ve bu ünlülerin birleşmesinden meydana gelen ikincil uzunluklardır.

102 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 31.

103 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 206.

104 Hu Zhen-hua, Guy İmart, *age.*, s. 31.

105 E. R. Tenişev, *age.*, s. 89-90.

106 *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, s. 227-228.

107 N. P. Direnkova, *age.*, s. 187-189.

108 E. R. Tenişev, *age.*, s. 87-89, 90-91.

109 N. P. Direnkova, *age.*, s. 189-191.

2. Ünlülerdeki damak uyumu, ilk hecedeki ünlüyü sonraki hecede uygun ünlünün izlemesiyle gerçekleşir. Dudak uyumu (geniş düz ünlülerin yuvarlaklaşması) henüz başlangıç devrededir.

3. Kelime başındaki dar ve geniş ünlülerden önce tonlu *c* ünsüzü bulunur.

4. Geniş ünlülerden önce *n* ünsüzü gelir: (ör.: *namūr* “yağmur”).

5. Kelime içinde (isimlerde) tonlu *z* ünsüzü bulunur: (ör.: *azak* “ayak”).

6. İki ünlü arasında yer alan tonlu *ğ* ünsüzünün erimesi uzun ünlülerin meydana gelmesini sağlamıştır.

7. Fiil köklerinin sonunda tonlu *z* ünsüzü bulunur: (ör.: *koz-* “koymak”).

8. Kelime sonunda tonlu *ğ* ünsüzü bulunur: (ör.: *tag* “dag”).

Eski Kırgızcanın Morfolojik Yapısı

1. Çokluk şekli *-lar/-ler*, *-dar/-der*, *-tar/-ter* ekleriyle yapılır.

2. İyelik çekimi şu şekilde görülür:

Teklük Çokluk

I. *-ım/-um*, *-im/-üm*

-bıs/-bus, *-bis/-büs*

II. *-iñ/-uñ*, *iñ/-üñ*

-iñar/-uñar, *-iñer/-üñür*

III. *-i/-sı*, *-u/-su*, *-i/-si*, *-ü/-sü*

-i/-sı, *-u/-su*, *-i/-si*, *-ü/-sü*

3. İsim çekiminde altı durum ve ekleri mevcuttur:

Yalın durumu: eki yoktur.

İlgi durumu: *-niñ/-niñ*, *-diñ/-diñ*, *-tuñ/-tiñ*.

Yönelme durumu: *-ğa/-ge*, *-ka/-ke*, *-a/-e*.

Belirtme durumu: *-ni/-ni*, *-dı/-dı*, *-tı/-tı*, *-nu/-nü*, *-du/-dü*, *-tu/-tü*.

Bulunma durumu: *-da/-de*, *-ta/-te*.

Çıkma durumu: *-dan/-den*, *-tan/-ten*, *-nan/-nen* (*-dın/din*, *-tın/tin*, *-nın/nin*).

4. Zaman çekimi geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman ekleriyle gerçekleşir.

Geçmiş zaman ekleri:

1. Görülen geçmiş zaman ekleri: *-dı/-dı*, *-du/-dü*, *-tı/-tı*, *-tu/-tü* + şahıs ekleri (*-m*, *-ñ*; *-bıs*, *-iñar*), III. şahıs çokluk eki *-ştı* (*barıştı*).

2. Duyulan geçmiş zaman ekleri: *-ıptır/-ıptır*, *-ıptur/-ıptur* + şahıs ekleri (*-mın*, *-sıñ*; *-bıs*, *-sıñar*).

3. Görülen uzak geçmiş zaman ekleri: *-ğan/-gen*, *-қан/-ken* + şahıs ekleri (*-mın*, *-sıñ*; *-bıs*, *-sıñar*).

4. Âdet edilen geçmiş zaman ekleri: *-çuh/-çüh* + şahıs ekleri (*-mın*, *-sıñ*; *-bıs*, *-sıñar*).

Şimdiki zaman çekimi şu şekilde yapılır: kök + zarf-fiil (*-ıp*) + yardımcı fiil (*cür/-cat/-otur/-tur-*) + zaman eki (*-a*) + şahıs ekleri (*-mın*, *-sıñ*; *-bıs*, *-sıñar*).

Gelecek zaman ekleri:

1. Kesin gelecek zaman ekleri: *-a/-e* + şahıs ekleri (*-min, -sıñ; -bıs, -sıñar*).
2. Belirsiz gelecek zaman ekleri: *-r, -ar/-er* + şahıs ekleri (*-min, -sıñ; -bıs, -sıñar*).

XII-XIII. yüzyıllarda Eski Kırgızlar, düşmanları olan Hidan ve Nayman kabilelerinin baskısından dolayı batıya doğru göç etmişlerdir. Bu göç sürecinde Kırgızlar, diğer Türk halklarıyla, genellikle Kıpçak dilli Türk kavimleriyle ilişki kurmuşlardır. Uzun süre Altay'da kalan Kırgızların Türk dilli Altay halklarıyla¹¹⁰ da güçlü bağlantıları olmuştur. Dilsel etkileşimlerin sonucunda da Eski Kırgızcanın yenilenmiş temeli, yani Orta Kırgızca (konuşma dili) şekillenmiştir. Orta Kırgızcanın gerçek temsilcisi olarak Çin Cumhuriyeti Sincan-Uygur Özerk Bölgesi Lopnur Gölü civarındaki halkın dili görülmektedir. Lopnurların ataları, tahminen XIV-XV. yüzyıllarda karışık Kırgız-Altay kabilelerinden bölünerek güneydeki Turfan ve Hami bölgelerine göç etmişler, daha sonra da Lopnur Gölü'nün batı kıyılarına gelip yerleşmişlerdir.

Lopnurların dilini ilk olarak araştıran S. E. Malov "Lopnurcanın Eski Kırgızların konuşma dili" olduğunu tahmin etmiş ve hiçbir gerekçe göstermeden Lopnurca'yı Sarı Uygurca ile birleştirmiştir.¹¹¹ Elbette ki, Lopnurlar ile Uygurların uzun süre bir arada yaşamaları Lopnurca üzerinde iz bırakmadan geçmemiştir. Bu izler, kelime başında *y*, kelime ortasında ve sonunda *ğ* ve III. şahıs gelecek zaman eki *-ado/-edo* şeklinde görülmektedir. Ancak Lopnurca, günümüzdeki görünümüyle Uygurcadan kolayca ayırt edilebilen karışık bir dildir.

Eski Kırgızcanın özelliklerinin yanında Lopnurca ve Altaycanın dilsel malzemelerini de kullanarak Orta Kırgızcanın yapısal çizgilerini belirlemek mümkündür.

Fonetik açıdan:

1. Uzun ünlüler: *ā, ī, ō, ū, ē, ī, ō, ū*. Lopnurcada kelime içindeki ve sonundaki *ğ, g* ünsüzlerinin erimesinden meydana gelen ikincil uzunluklar mevcut değildir. Lopnurca, Uygurcanın kelime içinde ve sonunda *ğ, g* ünsüzlerinin bulunması özelliğini benimsemiştir. Eski Kırgızcadaki ünlü uzunlukları Altaycanın güney ağızlarında da aynı şekilde görülür: *uul* "oğul",¹¹² *uur* "ağır",¹¹³ *tuu* "dağ",¹¹⁴ *ayu* "ayı".¹¹⁵

110 Yunusaliyev, B. M. (1955) "Problema Formirovaniya Obşenarodnogo Kirgizskogo Yazıka", *Vopr. Yazıkoznaniya*, Sayı: 2, s. 30-41.

111 Malov, S. E. (1956), *Lopnurskiy Yazık*, Frunze, s. 5.

112 Baskakov, N. A.–Toşçakova, T. A. (1947), *Oyrotsko-Russkiy Slovar'*, Moskova, s. 168.

113 Baskakov, N. A.–Toşçakova, T. A. *age.* s. 168

114 Baskakov, N. A.–Toşçakova, T. A. *age.*, s. 159.

115 Baskakov, N. A.–Toşçakova, T. A. *age.*, s. 24.

2. Tam damak uyumu ve güçlü dudak uyumu (düz geniş ünlülerin yuvarlaklaşması): Güçlü dudak uyumuna olan meyil Eski Kırgızca döneminde başlamıştır. Altaycanın güney ağızlarının etkisiyle Orta Kırgızcada geniş yuvarlak *o, ö* ünlülerinden sonra gelen geniş-düz *a, e*, ünlüleri yuvarlaklaşmıştır: Alt. *togus* “dokuz”,¹¹⁶ *bolbogondor* “olmayanlar”.¹¹⁷

Lopnurdada yuvarlak ünlülerden sonra yalnızca dar ünlüler değil, geniş ünlüler de yuvarlaklaşır: *köñlök* “gömlek”,¹¹⁸ *örtöndökö* “güvenlik görevlisi”,¹¹⁹ *bolor* “olur”.¹²⁰

3. Kelime başında dar ve geniş ünlülerden önce tonlu *c* ünsüzü gelmiştir. Bu Eski Kırgızcadaki *c* ünsüzüdür. Lopnurdada Uygurcanın etkisiyle ön damak *y* ünsüzü yerleşmiş, *c* ünsüzü ise bir takım kelimelerde korunmuştur: *cañıla-* “yenilemek”,¹²¹ *cigiyme* “yirmi”,¹²² *cürü-* “yaşamak, yürümek”.¹²³ Altaycanın güney ağızlarında kelime başında tonlu *d'* ünsüzü görülür: *d'eti* “yedi”,¹²⁴ *d'ok* “yok”,¹²⁵ *d'orgo* “yorga, rahvan”.¹²⁶

4. Geniş ünlülerden önce gelen kelime başındaki *n* ünsüzü kaybolmuştur.

Eski Kırgızcada kelime başındaki *n* mevcuttur. Lopnurdada *n* ünsüzüyle başlayan kelimeler genel olarak başka dillerden alınmıştır. Bu durum Altayca için de geçerlidir. Öyle görünüyor ki, Orta Kırgızcanın söz varlığında yeni bir yönelim gerçekleşmiş olup Eski Sibiryada dilsel özelliklerinden uzaklaşarak Orta Asya dil yapısına yaklaşmıştır.

5. Kelime içindeki (isimlerde) tonlu *z* ünsüzü korunmuş, ancak bu bazı durumlarda Eski Kırgızcanın kalıtsal unsuru gibi görülür.

Lopnurcanın söz varlığına ait yazmalarda *z*’li kelimelere rastlanmamıştır. Aynı durum Altaycanın söz varlığı için de söz konusudur. Bu durumla ilgili bazı dayanaklar Çağdaş Kırgızcanın toponim (yer adları) ve etnonimlerinde (etnik adlar) görülür.

6. Tonlu *ğ* ünsüzü kelime içinde düşmüş, bunun sonucunda uzun ünlüler meydana gelmiştir.

116 Baskakov, N. A.—Toşçakova, T. A. *age.*, s. 230.

117 Baskakov, N. A.—Toşçakova, T. A. *age.*, s. 230

118 Tenişev, E. R. (1963), “O Dialektah Uygurskogo Yazıka Sintszyana”, *Tyurkologičeskiye İssldovaniya*, M.; L., s. 147.

119 Tenişev, E. R. *agm.*, s. 147.

120 Tenişev, E. R. *agm.*, s. 147.

121 Malov, S. E. (1956), *Lopnurkiy Yazık*, Frunze, s. 110.

122 Malov, S. E. (1956), *Lopnurkiy Yazık*, Frunze, s. 110

123 Malov, S. E. *age.*, s. 111.

124 N. A. Baskakov, T. A. Toşçakova, (1947), *Oyrotsko-Russkiy Slovar'*, Moskova, s. 54.

125 N. A. Baskakov, T. A. Toşçakova, *age.*, s. 55.

126 N. A. Baskakov, T. A. Toşçakova, *age.*, s. 56.

Eski Kırgızcada da aynı şekildedir. İki ünlü arasındaki ğ ünsüzü, Uygurcanın etkisiyle meydana gelmiş bir kalıntı olarak yalnızca Lopnurdada görülmektedir: *ağıl* “ekmek, saray, köy”,¹²⁷ *ağız* “ağız”.¹²⁸

7. Fiil köklerinin sonundaki tonlu *z* ünsüzü sadece Eski Kırgızcanın kalıtsal unsuru olarak bulunur.

8. Kelime sonundaki tonlu *ğ* ünsüzünün kaybolmasıyla uzun ünlüler veya diftong oluşmuştur.

Eski Kırgızcada kelime sonunda *ğ* ünsüzü mevcuttu. Uygurcanın etkisiyle Lopnurdada da kelime sonundaki *ğ* ünsüzü aynı şekilde görülmektedir: *yağ* “yağ”,¹²⁹ *tağ* “dağ”.¹³⁰

Morfolojik açıdan:

1. Çokluk çekimi için *a~e*, *o~ö* ünlülü ve *l~d~t~n* ünsüzlü varyantlarıyla *-lar* eki kullanılmıştır.

Eski Kırgızcada yalnızca düz ünlülü varyantları mevcuttur. Lopnurdada çokluk ekinin ünlüler uyumu ve ünsüzlerin benzeşmesi bakımından birçok varyantı bulunur.¹³¹

Altaycada çokluk ekinin on iki varyantı vardır.¹³²

2. İyelik ekleri dar-düz ve yuvarlak ünlülü şekildedir: *-m*, *-ñ*, *-i/-sı*, *-bıs*, *-ñar*.

Eski Kırgızcada da aynı iyelik ekleri kullanılmıştır. Aynı çekim Lopnurdada da mevcuttur.¹³³

3. İsim çekimi: yalın, ilgi, yönelme, bulunma, çıkma durumu.

1) Yalın durumu: eki yoktur.

2) İlgi durumu ekinin *n~d~t* ünsüzleri ile başlayan dar düz ve yuvarlak ünlülü on iki varyantı bulunmuştur.

Eski Kırgızca için de aynı ekler söz konusudur. Lopnurdada ilgi durumu ile belirtme durumu ekleri örtüşmektedir.¹³⁴ Altaycada ilgi durumu eki sekiz varyantlı olup dar yuvarlak ünlülü varyantı yoktur.¹³⁵

3) Yönelme durumu ekinin *k~k~ğ~g* ünsüzleri ile başlayan düz ve yuvarlak ünlülü on iki varyantı kullanılmıştır.

127 S. E. Malov, *age.*, s. 80.

128 S. E. Malov, *age.*, s. 80.

129 S. E. Malov, *age.*, s. 116.

130 S. E. Malov, *age.*, s. 166.

131 E. R. Tenişev, *agm.*, s. 148.

132 N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *age.*, s. 205.

133 Asanaliyev, U. (1964), *Lopnur Tilinin Grammatikalık Kıskaçı Oçerki*, Frunze, s. 155.

134 E. R. Tenişev, *agm.*, s. 149.

135 N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *age.*, s. 268.

Eski Kırgızcada yalnızca düz ünlülü varyantları vardır. Lopnucada on iki,¹³⁶ Altaycada sekiz varyantlıdır.¹³⁷

4) Belirtme durumu ekinin *n~d~t* ünsüzleri ile başlayan düz ve yuvarlak ünlülü on iki varyantı olmuştur.

Eski Kırgızcada da bunun aynısıdır. Lopnucada belirtme durumu ekinin varyantları çoktur.¹³⁸ Altaycada ise altı varyantlıdır.¹³⁹

5) Bulunma durum ekinin *n~d~t* ünsüzleriyle başlayan düz ve yuvarlak ünlülü sekiz varyantı görülmüştür.

Eski Kırgızcada yalnızca düz ünlülü varyantları mevcuttur. Lopnucada düz ve yuvarlak ünlülü birçok varyantı bulunur.¹⁴⁰ Altaycada ise düz ve yuvarlak ünlülü sekiz varyantı vardır.¹⁴¹

6) Çıkma durumu ekinin *n~d~t* ünsüzleri ile başlayan düz ve yuvarlak (sadece geniş) ünlülü on iki varyantı kullanılmıştır.

Lopnucada çıkma durumu ekleri Uygurcadaki¹⁴² gibi sadece dar ünlülüdür. Altaycada ise söz konusu durum eki Güney Sibiryaya lehçelerindeki¹⁴³ gibidir. Çıkma durumunun geniş ünlülü şekilleri Eski Kırgızcada korunmuştur.

4. Zaman çekimi: geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman.

1) Görülen geçmiş zaman ekleri: *-dı/-di/-du/-dü* ve *-tı/-ti/-tu/-tü* + şahıs ekleri (*-m, -ñ; -k, -ñar*); III. şahıs çokluk eki *-ştı*. Eski Kırgızcada I. şahıs çokluk *-bis* ekinin dışında aynı çekim ekleri kullanılır. Altaycada da aynı çekim ekleri söz konusudur, ancak I. şahıs çokluk çekimi için hem *-bis* eki, hem de *-k* eki kullanılabilir.¹⁴⁴ Lopnucada aynı çekim eklerinin yanında I. şahıs çokluk çekimi için yalnızca *-k* eki geçerlidir.¹⁴⁵

2) Duyulan geçmiş zaman ekleri: *-iptır/-iptir, -uptur/-üptür* + şahıs ekleri (*-mun, -siñ; -bis, -siñar*). Eski Kırgızcada da aynı şekildedir. Altaycada geçmiş zaman tiplerinden biri *-iptur/-iptur* + *-dı* eki + şahıs ekleri (*-m, -ñ; -k, -ğar*), diğer bir tipi ise *-iptur/-iptür* + *-ur/-r* eki + şahıs ekleri (*-m, -ñ; -k, -ğar*)¹⁴⁶ yardımıyla oluşur.

3) Görülen uzak geçmiş zaman ekleri: *-ğan/-gen, -қан/-ken, -гон/-gin, -қон/-kin* + şahıs ekleri (*-mun, -siñ; -bis, -siñar*).

136 U. Asanaliyev, *age.*, s. 169.

137 N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *age.*, s. 268.

138 U. Asanaliyev, *age.*, s. 172-177; E. R. Tenişev, *agm.*, s. 148.

139 N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *age.*, s. 268.

140 U. Asanaliyev, *age.*, s. 177-181.

141 N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *age.*, s. 268.

142 U. Asanaliyev, *age.*, s. 181-185.

143 N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *age.*, s. 268.

144 N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *age.*, s. 275, 277.

145 U. Asanaliyev, *age.*, s. 191-193.

146 N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *age.*, s. 282.

Eski Kırgızcada aynı zaman ekleri mevcuttur. Altaycada da görülen uzak geçmiş zaman için aynı çekim ekleri kullanılır, ancak istisna olarak şahıs eklerinin iki şekli görülür: *-im, -ziñ; -ıbıs, -ığar* ve *-m, -iñ; -ık, -ığar*.¹⁴⁷

4) Âdet edilen geniş zaman ekleri: *-çuh/-çüh* + şahıs ekleri (*-pın, -siñ; -pıs, -siñar*).

Eski Kırgızcada âdet edilen geçmiş zaman aynı eklerle ifade edilmiştir. Altayca ve Lopnurdada *-çuh* geçmiş zaman eki görülmez.

Şimdiki zaman çekimi şu sırayla yapılır: kök + zarf-fiil (*-ıp*) + yardımcı fiil (*cür-/cat-/otur-/tur-*) + zaman eki (*-a*) + şahıs ekleri (*-mın, -siñ; -bıs, -siñar*).

Eski Kırgızcada da şimdiki zaman çekimi aynı şekildedir. Lopnurdada *yat-* fiiliyle yapılmış şekli kaydedilmiştir: *kilivyatado* “yapıyor”.¹⁴⁸ Altaycada şimdiki zaman çekimi şu yardımcı fiillerle yapılır: *d'ur-/d'at-/otur-/tur-* + zaman eki (*-ır*) + şahıs ekleri (*-m, -ñ; -bıs, -ğar*).¹⁴⁹

Gelecek zaman iki şekilde ifade edilmiştir:

1) Kesin gelecek zaman ekleri: *-a/-e, -o/-ö* + şahıs ekleri (*-mın, -siñ; -bıs, -siñar*).

Eski Kırgızcada kesin gelecek zaman eklerinin sadece düz ünlülü iki varyantı kullanılmıştır. Lopnurdada bu zaman eklerinin hem geniş hem de dar ünlülü (*i, i, u, ü*) şekilleri mevcut olup III. şahıs şekli tıpkı Uygurcadaki gibidir: *kılado* “o yapacak”,¹⁵⁰ *kelädo* “o gelecek”.¹⁵¹

I. şahıs teklik ve çokluk gelecek zaman çekiminde ayrıca *-di* eki (Uygurcanın Kumul ağzındaki gibi) bulunmuştur: *baradimän* “ben gideceğim”¹⁵² ve *baralmaydibis* “biz gidemeyeceğiz”.¹⁵³ Kesin gelecek zamanın bu şekli Altaycada da görülür: *baradım* “ben genelde giderim, ben gideceğim”¹⁵⁴ ve *baradı-bıs* “biz genelde gideriz, biz gideceğiz”.¹⁵⁵

2) Belirsiz gelecek zaman ekleri: *-r, -ar/-er, -or/-ör* + şahıs ekleri (*-mın, -siñ; -bıs, -siñar*).

Eski Kırgızcada belirsiz gelecek zaman ekleri sadece düz ünlüdür. Lopnurdada bu zaman eklerinde geniş ve dar ünlüler mevcuttur: *altun beyeyvis*

147 N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *age.*, s. 279.

148 E. R. Tenişev, *agm.*, s. 149.

149 N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *age.*, s. 284.

150 U. Asanaliyev, *age.*, s. 197-198.

151 U. Asanaliyev, *age.*, s. 200.

152 E. R. Tenişev, *agm.*, s. 149.

153 E. R. Tenişev, *agm.*, s. 149.

154 N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *age.*, s. 282.

155 N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *age.*, s. 282.

“biz altın vereceğiz”,¹⁵⁶ *yigit tuyuy* “ (orda) yiğit durur”.¹⁵⁷ Altaycada bu zaman çekimi kök + zaman ekleri (-r, -r/-er, -or/-ör) + şahıs eklerinden (-m, -ñ; -bıs, -ığar)¹⁵⁸ oluşur.

Genel olarak Orta Kırgızcanın (XIII-XIV. yüzyıllardaki) yapısal çizgisi şu görünümde dir:

Orta Kırgızcanın Fonetik Yapısı

1. Ünlüler sisteminde uzun ünlüler *ā, ī, ō, ū, ē, ī, ō, ū* (ikincil uzunluklar) bulunur.
2. Damak uyumunun yanında güçlü dudak uyumu da görülür (geniş ünlülerin yuvarlaklaşması).
3. Kelime başındaki dar ve geniş ünlülerden önce tonlu *c* ünsüzü bulunur.
4. Geniş ünlülerden önce gelen kelime başındaki *n* ünsüzü kaybolmuştur.
5. Kelime içindeki (isimlerde) tonlu *z* ünsüzü kalıtsal olarak muhafaza edilmiştir.
6. İki ünlü arasında yer alan tonlu *ğ* ünsüzü düşmüş ve uzun ünlülerin meydana gelmesini sağlamıştır.
7. Fiil köklerinin sonunda tonlu *z* ünsüzü kalıtsal olarak bulunur.
8. Kelime sonundaki tonlu *ğ* ünsüzünün kaybolması sonucunda uzun ünlüler veya diftong oluşmuştur.

Orta Kırgızcanın Morfolojik Yapısı

1. Çokluk çekimi için *a~e~o~ö* ünlülü ve *l~d~t~n* ünsüzlü varyantlarıyla *-lar* eki kullanılmıştır.
2. İyelik çekimi dar-düz ünlülü *-ım/-um; -ıñ/-uñ; -ı/-u; -bıs/-bus; ıñar/-uñar* ekleriyle yapılmıştır.
3. İsim çekiminde altı durum vardır.
Yalın durumu: eksizdir.
İlgi durumu: *-niñ/-niñ/-nuñ/-nüñ; -dıñ/-dıñ/-duñ/-düñ; -tıñ/-tıñ/-tuñ/-tüñ*.
Yönelme durumu: *-ğa/-ge, -ka/-ke, -a/-e, -go/-gö, -ko/-kö, -o/-ö*.
Belirtme durumu: *-nı/-ni, -dı/-di, -tı/-ti, -nu/-nü, -du/-dü, -tu/-tü*.
Bulunma durumu: *-da/-de/-do-dö, -ta/-te/-to/-tö*.
Çıkma durumu: *-dan/-den/-don/-dön, -tan/-ten/-ton/-tön*.
4. Zaman çekimi, geçmiş, şimdiki ve gelecek zamandan oluşur.

¹⁵⁶ U. Asanaliyev, *age.*, s. 22.

¹⁵⁷ U. Asanaliyev, *age.*, s. 21.

¹⁵⁸ N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *age.*, s. 281.

Geçmiş zaman şekilleri:

1) Görülen geçmiş zaman ekleri: *-dı/-di/-du/-dü, -tı/-ti/-tu/-tü* + şahıs ekleri (*-m, -ñ; -k, -ñar*); III. çokluk şahıs eki *-ştı*.

2) Duyulan geçmiş zaman ekleri: *-ıptır/iptir, -uptur/-üptür* + şahıs ekleri (*-mın, -sıñ; -bıs, -sıñar*).

3) Görülen uzak geçmiş zaman ekleri: *-ğan/-gen, -kan/-ken, -gon/-gön, -kon/-kön* + şahıs ekleri (*-mın, -sıñ; -bıs, -sıñar*).

4) Âdet edilen geçmiş zaman ekleri: *-çuh/-çüh* + şahıs ekleri (*-pın, -sıñ; -pıs, -sıñar*).

Şimdiki zaman çekimi şu şekilde yapılır: kök + zarf-fiil (*-ıp*) + yardımcı fiil (*cür-/cat-/otur-/tur-*) + zaman eki (*-a*) + şahıs ekleri (*-mın, -sıñ; -bıs, -sıñar*).

Gelecek zaman şekilleri:

1) Kesin gelecek zaman ekleri: *-a/-e, -o/-ö* + şahıs ekleri (*-mın, -sıñ; -bıs, -sıñar*).

2) Belirsiz gelecek zaman ekleri: *-r, -ar/-er, -or/-ör* + şahıs ekleri (*-mın, -sıñ; -bıs, -sıñar*).

Kırgızların Altay döneminden sonra Tiyanşan bölgesine yerleşmesiyle Kırgız ulusu ve bölgesel ağız yapısı çerçevesinde Çağdaş Kırgız dili (günümüz Kırgızcası) yeniden şekillenmiştir. Kırgızlar Tiyanşan'a belki daha önceden de¹⁵⁹ gelmiş olabilir, ancak esas yerleşim Altay döneminde gerçekleşmiş ve bununla birlikte Kırgızların etnik yapısı ve dili günümüzdeki görünümüne kavuşmuştur.

Eski ve Orta Kırgızcanın fonetik ve morfolojik yapılarını karşılaştırarak yeniden şekillenmiş Çağdaş Kırgız edebî dilinin gelişim (temel ağızlara dayalı yeniden yapılanma) sürecini tetkik etmek mümkündür.

Çağdaş Kırgızcanın Fonetik Yapısı

1. Eski ve Orta Kırgızcadaki *ā, ī, ō, ū, ē, î, ð, ū* uzun ünlüleri (ikincil uzunluklar) Çağdaş Kırgızcada tamamıyla muhafaza edilmiştir.

2. Eski Kırgızcadaki damak uyumu Çağdaş Kırgızcada da gücünü muhafaza etmiştir. Dudak uyumu Eski Kırgızcada sadece dar ünlülerde yayılmıştır. Ancak Altay devrinde Altay kavimlerinin dili, Eski Kırgızcadaki dudak uyumunun gelişim sürecinin başlamasında dürtücü etken olmuş ve bu süreç zamanla geniş düz ünlülerde de yayılmaya başlamıştır.¹⁶⁰

159 Barthold, V. V. (1963), *Kırgızı*, Soçineniya (makaleler), Moskova, C 2, 1. Bölüm, s. 509-510; Karayev, O. (1983), *Istoriya Karahanidskogo Kağanata (X. yüzyıl ve XIII. yüzyılın başı)*, Frunze; Karayev, O. (1968), *Arabskiye i Persidskiye Istoçniki IX-XII vekov o Kırgızah i Kırgızii*, Frunze.

160 B. M. Yunusalıyev, *age.*, s. 31.

3. Eski Kırgızcadaki dar ve geniş ünlülerden önce gelen tonlu *c* ünsüzü Orta ve Çağdaş Kırgızcada korunmuştur.

4. Geniş ünlülerden önce gelen Eski Kırgızcadaki *n* ünsüzü Orta Kırgızcada da, Çağdaş Kırgızcada da benimsenmemiştir: *namūr* yerine *camgır* “yağmur”.

5. Eski Kırgızcadaki kelime içinde (isimlerde) yer alan tonlu *z* ünsüzü Orta ve Çağdaş Kırgızcada tamamen *y* ünsüzüne değişmiştir: *ayaķ* yerine *azaķ* “ayak”. Bunun izleri Çağdaş Kırgızcada sadece aşağıdaki gibi bazı örneklerde görülmektedir:

a) Yer-su adlarında (toponim): *Izık Köl* (Çağ. Kırg. *Isık Köl*) “Kutsal Göl”,¹⁶¹ *Izık Ata* (Çağ. Kırg. *Isık Ata*) “Kutsal Ata”, *Cazık Bel* “Geniş Geçit”.¹⁶²

b) Etnik adlarda (etnonim): *azık* “ay”,¹⁶³

c) Genel söz varlığında: *suu kuduķ* veya *zuu kuduķ* (<*ızık kuduķ*) “kutsal kuyu”¹⁶⁴ ve *boz cigit* “delikanlı” (*krş. boy cigit*).

6. Eski Kırgızcadaki kelime sonundaki *ğ* ünsüzü Orta ve Çağdaş Kırgızcada sızıcılışarak düşmüş, yerini de uzun ünlülere bırakmıştır: *tō* <**tağ* “dağ”, *cō* <*cağ* <*yağ* “yağ”.

Çağdaş Kırgızcanın Morfolojik Yapısı

1. Çağdaş Kırgızcada çokluk çekimi, Orta Kırgızcadaki geniş ünlülerin yuvarlaklaşması sonucu ek varyantlar almış ve dolayısıyla on iki varyantta kullanılmaktadır: *-lar/-ler*, *-dar/-der*, *-tar/-ter*, *-lor/-lör*, *-dor/-dör*, *-tor/-tör*.

2. Çağdaş Kırgızcadaki iyelik çekimi Eski ve Orta Kırgızcadaki karşılıklarıyla tam olarak örtüşmektedir.

3. Eski Kırgızcaya kıyasla Altay devrinde durum eklerinin birçok fonetik varyantı gelişmiştir. Çağdaş Kırgızcada ilgi durumu ekinin dördü yuvarlak dar ünlülü olmak üzere toplam on iki varyantı vardır. Ekin sonundaki *ñ* ünsüzü *n*’ye dönüşmüştür. Çağdaş Kırgızcadaki yönelme durumu eki Orta Kırgızcadaki: *-ğa/-ge*, *-ka/-ke*, *-go/-gö*, *-ko/-kö*, *-a/-e*, *-o/-ö*, belirtme durumu eki Eski ve Orta Kırgızcadaki: *-ni/-ni*, *-dı/-di*, *-tı/-ti*, *-nu/-nü*, *-du/-dü*, *-tu/-tü*, bulunma durumu eki ise Orta Kırgızcadaki: *-da/-de/-do/dö*, *-ta/-te/-to/-tö* şekilleriyle örtüşür. Çıkma durumu eki (Orta Kırgızcadaki gibi) sadece geniş ünlülü varyantlarını korumuştur: *-dan/-den*, *-tan/-ten*, *-nan/-nen*, *-don/-dön*, *ton/-tön*, *-non/-nön*.

4. Geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman çekim şekilleri.

161 Umurzakov, S. (1983), *S Çetreh Storon Gorizonta*, Frunze, s. 44-49.

162 İsayev, D. İ. vd. (1962), *Kırgızstandağı Geografyalık Attardın Sözdüğü* (proje), Frunze, s. 99.

163 Oruzbayeva, B. O. (1980) “O Sobstvennih İmenah v Epose “Manas”, *Onomastiki Sredney Azii*, Frunze, s. 78.

164 Yudahin, K. K. (1985), *Kırgızsko-Ruskiy Slovar*, Frunze, s. 437; Fakat *zuu* kelimesine başka yorumlar da getirilebilir: 1) Buda’nın adlarından biri; 2) İbadethane: *Erdene-zuu* (B. Bazılhan, *Mongol-Kazah Tol*, Ulanbator, 1984, s. 265).

Geçmiş zaman şekilleri:

1) Görülen geçmiş zaman *-dı* eki, Orta Kırgızcadaki şeklini tam olarak korumuştur (Eski Kırgızcada I. şahıs çokluk eki *-bis* şeklindedir).

2) Duyulan geçmiş zaman *-ıptur* eki, Eski Kırgızcadan itibaren Orta ve Çağdaş Kırgızcada da bütünüyle korunmuştur.

3) Görülen uzak geçmiş zaman *-ğan* eki de Eski Kırgızcadan itibaren Orta ve Çağdaş Kırgızcada da tam görünümüyle korunmuştur.

4) Âdet edilen geçmiş zaman eki, Eski ve Orta Kırgızcadaki *-çuh/-çüh* şeklinden farklı olarak Çağdaş Kırgızcada *-çu/-çü* (<*-çüh) şeklini almış olup anlam bakımından kesin hareketi bildirmektedir.

Şimdiki zaman şekilleri:

Şimdiki zaman çekimi, Eski ve Orta Kırgızcadaki görünümünü aynı şekilde devam ettirmektedir.

Gelecek zaman şekilleri:

1) Kesin gelecek zaman eki: *-a*. Bu çekimde Eski ve Orta Kırgızcadaki sema geçerlidir.

2) Belirsiz gelecek zaman eki: *-ar*. Eski ve Orta Kırgızcadaki gibidir.

İnceleme sonucuna dayanarak Eski ve Orta Kırgızcanın akraba diller ile olan ilişkisinden dolayı temel fonetik yenilikler kazandığını söylemek mümkündür: dudak uyumu güçlenmiş, yani geniş ünlüler yuvarlaklaşmaya uğramış; kelime başındaki *n* ünsüzü kaybolmuş; kelime içindeki (isimlerde) tonlu *z* ünsüzü yeni kelime gruplarıyla beraber *-y'*ye dönüşmüş (sadece kalıtsal şekilleri kalmıştır); kelime sonundaki *ğ* ünsüzünün erimesiyle uzun ünlü veya diftong oluşmuş; durum eklerinde geniş yuvarlak ünlülü eklerin eklenmesiyle sadece fonetik yenilikler görülür; zaman çekiminde geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman ekleri kendi şekillerini korumuştur. Bunların hepsi Çağdaş Kırgızcada benimsenmiş ve gelişmiştir.

Sonuç olarak şunlar belirtilebilir:

1) Lehçe özelliğindeki Eski Kırgız konuşma dili *z'*li bir dil olmuş, böylelikle *Fu-yü* Kırgızcasına, aynı zamanda *Sarı Uyurca*, *Hakasça*, *Şorca* ve *Çulımcaya* yakın akraba durumundadır.

2) Çağdaş Kırgızcanın şekillenmesinde Eski Kırgızcanın büyük bir katkısı olmuş, demek ki Eski Kırgız halkı *Tiyanşan Kırgızlarına* katılmış olup *Kırgızların* bugünkü yapısını belirlemiştir.

3) Tarihçilere göre, Kırgızcanın tarihsel gelişim sürecini üç dönemde ele almak gerekir: *Yenisey-İrtiş Dönemi-Eski Kırgızca* (VIII-XII. yüzyıllarda); *Altay Dönemi-Orta Kırgızca* (XIII-XIV. yüzyıllarda); *Tiyanşan Dönemi-Yeni Kırgızca* (XV-XVI. yüzyıllarda).

4) Eski Kırgızcanın değişiminde yuvarlaklaşma süreci ne kadar önemli rol oynadıysa da (ki genel olarak Altay'da geçmiş), Orta Kırgızca, yani Altaycayı, Eski Kırgızcanın Çağdaş Kırgızcaya dönüşmesinde esas dönem olarak kabul etmek gerekir.

5) Elbette ki, şu ana kadar yapılan analizin ayrıntılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Fu-yü Kırgızcası, Sarı Uygurca ve Lopnurca derinlemesine incelenerek gelecekte aydınlatılması gerekir. Aynı zamanda Hakasça, Şorca ve Çulımcanın dil malzemeleri, ayrıca Kırgızcanın da bazı kelimeleri ele alınmalı, yani bu konuda monografik incelemeler yapılmalıdır.

6) Eski Kırgızcayı, ayrıca ünlülerdeki dudak uyumu, kelime içinde (isimlerde) ve fiil gövdesi sonunda gelen *y-z* uygunluklarına göre “Manas Destanı”nın diliyle karşılaştırmak gerekir. Destanın malzemesi de Eski Kırgızcanın Çağdaş Kırgızcaya dönüşüm sürecinin incelenmesine ışık tutabilir.

7) Etnik-genetik özelliklerin sonuçları tarihî, etnografik ve arkeolojik malzemelerle pekiştirilmiş olmalıdır.

Kırgızstan Madaniyatı (1988, Sayı: 36) gazetesinde yayınlanan Çolponbay Nusupov'un “Kırgızdar Kaydan Taragan (Kırgızların Menşei Nedir)” adlı makalesinde *İstoriya Kirgizskoy SSR (Kırgız SSC Tarihi)* kitabının I. cildinin (4. baskı, 1984) bazı editörleri eleştirilmiş ve bazı tavsiyeler yapılmıştır. B. M. Yunusaliyev'in şeması tarafımızdan kabul görmektedir. Ancak dil malzemeleri şu ana kadar sadece Tıyanşan ve Altay Dönemi'nin aydınlatılmasında yeterli olmuş; Yenisey Dönemi'ndeki Kırgızca ve Altayca ile ilgili bilgiler aydınlatılamamıştır. Bu da Nusupov'un Yenisey Kırgızlarının sadece Hakaslarla ilişkisinin olduğunu düşünmesine neden olmuştur.

Metnin Rekonstrüksiyonu

“Manas Destanı”ndan (4. kitap, M, 1995) alınan metin parçası aşağıda iki ayrı kesit şeklinde (Eski ve Orta Kırgızca metin olarak) rekonstrüksiyondan geçirilmiştir. Metnin esasını fonetik ve morfolojik özellikler oluşturur. Kırgızcanın söz varlığı henüz tarihsel kesit olarak rekonstrüksiyona uğramamıştır ve bu nedenle metinleri rekonstrüksiyondan geçirme tamamen şartlı karakteristik özellikleri taşır.

I. Eski Kırgızca:

Akimsingen kankorga

Mintip bir kozaluk bilinip.

Kırk cigitin kızratıp,

Kız-katının ıglatıp,

Kısıragın tuylatıp,

Boşaganın çyratıp,

Bosagasın kızratıp,
Bozdağı malın cıgnatıp,
Boz uylanın ıglatıp,
Bolbagan köyge salalı!

Orta Kırgızca:

Akimsigen kankorgo
Mintip bir koyoluk bilinip!
Kırk cigitin kızratıp,
Kız-katının ıglatıp,
Kısıragın tuylatıp,
Boşogonun çıyratıp,
Bosogosun kızratıp,
Bozdogu malın cıgnatıp,
Boz ulanın ıglatıp,
Bolbogon köygö salalı!

Çağdaş Kırgızca:

400. Akimsigen kankorgo
Mintip bir koyoluk bilinip!
Kırk cigitin kıyratıp,
Kız-katının ıylatıp,
Kısıragın tuylatıp,
Boşogonun çıyratıp,
Bosogosun kıyratıp,
Bozdogu malın cıynatıp,
Boz ulanın ıylatıp,
Bolbogon köygö salalı!

(S 19)

Tercümesi:

Böbürlenen hünkâra,
Böylece bir görünelim!
Kırk yığidini yok edip,
Kadın-kızını ağlatıp,
Kısrağını yerinden oynatıp,
Gevşeyenini çevirip,

Eşiğini yıkıp,
Bozkırdaki hayvanını toplatıp,
Delikanlısını ağlatıp,
Görmedikleri azabı edelim!

II. Eski Kırgızca:

Baarıñarga ep bolsa,
Baatırıñ aytkan sav bolsa,
Kaspandın kara tagında,
Kapkalug Beecin agızında,
Çok tabılgı caylagan,
Çon kara atın baglagan,
Cav degende şaylangan,
Altımış caysañ inisi,
Alooke kandın kencesi,
Kaldaydıñ oglu nabızga.

Orta Kırgızca:

Baarıñarga ep bolso,
Baatırıñ aytkan soo bolso,
Kaspandın kara toosında,
Kapkalug Beecin oozunda,
Çok tabılgı caylagan,
Çon kara atın baglagan,
Coo degende şaylangan,
Altımış caysañ inisi,
Alooke kandın kencesi,
Kaldaydıñ uglu cabızga.

Çağdaş Kırgızca:

2260. Baarıñarga ep bolso,
Baatırıñ aytkan kep bolso,
Kaspandın kara toosunda,
Kapkaluu Beecin oozunda,
Çok Tabılgı caylagan,
Çoñ kara atın baylagan,
Coo degende şaylangan,

Altımış caysañ inisi,
Alooke kandın kencesi,
Kaldaydın uulu kapırğa
(S 64)

Tercümesi:

Hepiniz için uygunsu,
Bahadırın söylediği söz!
Kaspan'ın kara dağında,
Kaleli Pekin'in girişinde,
Çok Tabılgı oturmuş,
Büyük kara atını bağlamış,
Düşman denince silahlanmış,
Altmış beyin kardeşi
Alooke Han'ın küçük oğlu,
Kalday'ın oğlu kâfire...

III. Eski Kırgızca:

Toguz nayza bozlabayt,
Aybanboz attı kalkıtıp,
Asabası calp etip,
Aygaylagan kıtaylar, -
Arkasınan cav cetip,
Namgırday kılıp naa tartıp,
Nalgız erdi nadatıp,
Mönderdey kılıp ok atıp,
Cazayıl menen top atıp,
Kaptıgan nabız kalıñ kol –

Orta Kırgızca:

Toguz nayza boyloboyt.
Aybanboz attı kalkıtıp,
Asabası calp etip,
Aygaylagan kıtaylar, -
Arkasınan coo cetip,
Camgırday kılıp caa tartıp,
Calgız erdi cadatıp,

Möndurdoy kılıp ok atıp,
Cazayıl menen top atıp,
Kaptagan nabız kalıñ kol –

Çağdaş Kırgızca:

13670. Toguz nayza boyloboyt.

Aybanboz attı kalkıtıp,
Asabası calp etip,
Aygaylagan kıtaylar, -
Arkasınan coo cetip,
Camgırday kılıp caa tartıp,
Calgız erdi cadatıp,
Möndürdöy kılıp ok atıp,
Cazayıl menen top atıp,
Kaptagan kapır kalıñ kol –
(S 344)

Tercümesi:

Dokuz mızrak (su derinliğine) yetmez.
Aybanboz atını yüzdürerek,
Tuğu devrilip,
Haykırışan Hıtaylar,
Peşinden düşman kıstırıp,
Yağmur gibi yay çekip,
Yalnız yiğidi bunaltıp,
Dolu gibi ok yağdırıp,
Cazayıl (silah) ile top fırlatıp,
Hücum etmiş kalabalık kâfir askeri.

Kırgız Edebî Dilinin Tarihi

(Uluslaşma Dönemine Kadar)

“Kırgız” etnik ismiyle Yenisey Kırgızları değil, günümüzde Kırgız Cumhuriyeti içinde yaşayan Tiyanşan Kırgızları kastedilmektedir.

Uluslaşma dönemine kadar Kırgızların ne edebî dili, ne de yazısının olduğu düşünülmektedir.

Bu görüş, bugüne kadar bilimsel olarak ne tasdik edilmiş, ne de reddedilmiştir. Ancak konuya ilişkin başka görüşler de mevcuttur. A. Kanimetov, 1962

yılında Kırgız halkının kültürü ile ilgili olarak Kırgızların halk edebiyatında on binden fazla epik eserin bulunduğunu; yazısı olmasa da, bu eserlerde Kırgızlardaki bütün önemli olayların, halkın yaşam tarzının ve toplumsal görüşlerinin yansıtıldığını;¹⁶⁵ daha sonra Sovyet İhtilali'ne kadar Kırgızca herhangi bir kitap ya da gazete yayınlanmadığını, halkın tamamen cahil kaldığını yazmıştır.¹⁶⁶

S. S. Daniyarov da Kırgız halkının Ekim İhtilali'nden önceki kültürel durumunu tasvir ederek aynı görüşü tasdik etmiştir. Buna göre, ihtilal dönemine kadar Kırgız halkının manevi kültüründe, kendi yazısı ve basılı edebiyatı olmasa da, kendine özgü tarz ve şekliyle fevkalade zengin sözlü-manzum edebiyatı vardı.¹⁶⁷ Ayrıca S. S. Daniyarov, Kırgızistan'da XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında okuma yazma bilen ozanlara ait ilk yazılı eserlerin ortaya çıktığını da belirtmiştir. Ancak bu tür eserlerin sayısı çok azdır.¹⁶⁸

S. S. Daniyarov, Kırgız yazısı hakkında kesin beyanlar dile getirmiştir. Bazı yerli bilim adamlarının çalışmalarında Kırgızların Sovyet iktidarına kadar millî yazısının olduğuna ilişkin asılsız iddialara rastlandığını belirtmiştir. Ayrıca yazı ile yazı dili kavramını birbirinden ayırmak gerektiğini; Ekim İhtilali'ne kadar Orta Asya, Kazakistan ve diğer bazı Türk halklarının Arap alfabesini çeşitli derecelerle kendi dillerine göre uyarladığını, ancak bunun o dillerin leksik, fonetik ve diğer özelliklerine yansımadığını; Arap alfabesini genelde İslam dini temsilcilerinin kullandığını ve halkın tabanına geniş ölçüde ulaşmadığını kaydetmiştir.¹⁶⁹ C. Aytmatov da *Sovetskaya Tyurkologiya* dergisine verdiği röportajında Kırgızların yakın geçmişinde yazı kültürünün olduğuna şüpheyle yaklaşır.¹⁷⁰ Türkologların görüşleri ise farklı niteliktedir. 1957 yılında İ. A. Batmanov, Kırgızların Ekim İhtilali'ne kadar harf yazısı kullandıklarını ve Kırgızcanın önemli özelliklerini yansıtmayan bir yazısının olduğunu¹⁷¹ yazmıştır. 1965 yılında K. K. Yudahin de, *Kırgızca-Rusça Sözlük*'ün ön sözünde Ekim İhtilali'ne kadar okuma yazma bilen Kırgızların (sayısı çok azdı) Kırgızcaya son derece zayıf bir şekilde uyarlanmış olan Arap alfabesini kullandıklarını ve Çağatay Türkçesinin (Eski Özbekçe) örneklerine yakın yazılar yazdıklarını¹⁷² belirtmiştir. Bu görüşler Malov tarafından da

165 Kanimetov, A. (1962), "Kultura Vozrojdennoho k Novoy Jizni Kirgizskogo Naroda", *Sb. "Razvitiye Sotsialistiçeskoj Kulturi v Soyuznih Respublikah"*, Moskova, s. 290.

166 "Razvitiye Sotsialistiçeskoj Kulturi v Soyuznih Respublikah", Moskova., s. 291.

167 Daniyarov, S. S. (1983), *Stanovleniye Kirgizskoy Sovetskoy Kul'turu (1917-1924)*, Frunze, s. 60.

168 Daniyarov, S. S. *age.*, s. 189.

169 Daniyarov, S. S. *age.*, s. 189.

170 Aytmatov, Ç. T. (1988), "Aktualnoye intervyyu", *Sovetskaya Tyurkologiya*, Baku, s. 116.

171 Batmanov, İ. A. (1957), "Kirgizskiy Yazık i Pissmennost do Obrazovaniya Kirgizskoy Natsii", *Sb. "Formirovaniye i Razvitiye Kirgizskoy Sotsialistiçeskoj Natsii"*, Frunze, s. 56.

172 Yudahin, K. K. (1965), *Kirgizsko-Russkiy Slovar*, Moskova, s. 6.

desteklenmiştir.¹⁷³ V. M. Ploskih ve S. K. Kudaybergenov, 1968 yılında Kırgız resmî belgelerinin dilini inceleyerek Kırgızların ihtilale kadar az sayıdaki belgelerini ve şecerelerini Orta Asya'daki diğer Türk halkları gibi Arap alfabesiyle Eski Özbekçe (Çağatayca) yazdıklarını kaydetmişlerdir.¹⁷⁴ K. Karasayev de 1970 yılındaki Kırgız imlasının tarihiyle ilgili çalışmasında Kırgızların Arap alfabesini kullanmaya başladıkları dönemden Ekim İhtilali'ne kadarki dönemlere ait resmî belgeleri ve edebî eserlerinin el yazmaları ile birkaç basılmış kitap bıraktıklarını yazmıştır.¹⁷⁵ İ. A. Abduldayev ise kitabının son sözünde Kırgızcanın edebî dil niteliğini başlangıçta sözlü halk edebiyatının çeşitli türlerinden aldığını belirtmiş, yazılı edebiyattan hiç bahsetmemiştir.¹⁷⁶

Böylece Kırgız kültürünü araştıranlar Kırgızların eski yazısının bulunmadığı görüşünü öne sürmüşler ve Türkologların birçoğu da bu görüşü benimsemişlerdir. Türkolog dil bilimcilerin de Kırgız yazısının lehine detaylı bir kanıt getirememeleri Kırgızların hem yazısının, hem de edebî dilinin olmadığı görüşünün tasdik edilmesine neden olmuştur.

Günümüzde artık buna benzer görüşlere katılmamak için gerekçelerin mevcut olduğunu düşünüyorum. Akademik V. V. Vinogradov'a göre, edebî dili öğrenmek dar anlamda edebiyatı, geniş anlamda kelimeyi öğrenmeyle ilişkilidir. Edebî dili öğrenmeyi ilgili halkın dilinin ve edebiyatının genel tarihinden ayırmak mümkün değildir. Edebî dille her şeyden önce dilin ve edebiyatın tarihinde karşılaşılır. Böylece edebî dili öğrenmek o halkın kültür tarihiyle alakalı olup bu bağlamda edebî dille ortaya çıkan ilişkiler yazıt, edebiyat, bilim gibi kültür tarihi sahasını da kapsamaktadır. Bununla birlikte edebî dil, aydınlanmanın en başta gelen gerçek araçlarından biri sayılmaktadır ve edebî dili öğrenmek okul eğitimindeki ödevlere de bağlıdır.¹⁷⁷

Başka bir deyişle, tarihte veya günümüzde edebî dili öğrenirken hem edebiyat, hem kültür, hem tarih, hem de halkın eğitimi üzerinde de durmak gerekir.

Ayrıca edebî dilin varlığını sadece metinlerle doğrulamak da mümkündür. Eğer metinler varsa, edebî dil de vardır; metinler yoksa edebî dil de yoktur. Sadece bütün metinlerdeki tür ve üslup çeşitliliğinden edebî dilin zenginliği hakkında bir fikir edinmek mümkündür.

Tarihte Kırgızlarda bu tür metinler mevcut olmuş mudur?

Cevabın olumlu olması gerekir: Evet, Kırgızlarda bu tür metinler eskiden de olmuş ve bu metinlerden yola çıkarak edebî dil hakkında da bahsetmek

173 Malov, S. E. (1941), "K İstorii Kazahskogo Yazıka", *İzvestiya AN SSSR, OLYa*, No: 3, s. 99-100.

174 Ploskih, V. İ.–Kudaybergenov, S. K. (1968), "Ranniye Kirgizskiy Pissmenniye Dokumenti", *İzvestiya AN Kirg. SSR, Obşestv. Nauki, Frunze*, No: 4, s. 75.

175 Karasayev, H. K. (1970), "Kırgız Orfografiyasının Tarihinan", *Tyurkologičeskiye İssledovaniya, Sbornik statey, posvyaşenniy 80-letiyu akad. K. K. Yudahina, Frunze*, s. 73.

176 *Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıka*, (1987), I. Bölüm, Fonetika i Morfolojiya, Frunze, s. 6.

177 Vinogradov, V. V. (1967), *Problemi Literaturnih Yazıkov i Zakonomernostey İh Obrazovaniyya i Razvitiya*, Moskova, s. 100-101.

mümkündür. Her şeyden önce bunlar basılmış metinlerdir. Böyle eserlerden Moldo Kılıç Şamırkanov (Törögeldi) 'nin *Kıssa-i Zilzala (Deprem Hakkında Hikâye)* adlı manzumesi Ufa'nın "Medrese-i Galiya"sında baskıya hazırlanmış ve 1911 yılında Kazan şehrinde basılmıştır.¹⁷⁸ Bununla birlikte Osmonalı Sıdıkov tarafından hazırlanan iki yayın (iki tarih kitabı), *Muhtasar Tarih Kırgızıye (Kısa Kırgız Tarihi)* 1913 yılında ve *Tarih Kırgız Şabdaniya (Kırgız Şabdan'ın Tarihi)* 1914 yılında Ufa'da basılmıştır.¹⁷⁹

Metinler daha çok el yazması şeklinde muhafaza edilmiştir. Kırgız el yazmalarını ben 30'lu yılların başında Güney Kırgızistan'da gördüm.

Pamir'deki Kırgız el yazmaları hakkında aynı yıllarda A. Niallo da bahsetmiştir.¹⁸⁰

1950-60 yıllarında Kırgız el yazmalarını derleme işiyle D. Ş. Şukurov uğraşmıştır.¹⁸¹

Daha sonra K. K. Yudahin, B. M. Yunusaliyev¹⁸² ve K. K. Karasayev¹⁸³ Kırgız el yazmalarının dilini araştırmış ve incelemişlerdir.

Nisan 1976'da *Sovetskaya Kırgızıya* gazetesinde Tiyaşan'ın merkez bölgelerinin birinden mükemmel bir el yazması kitabının bulunduğu dair haberin yayımlanması yeni araştırmalar için teşvik kaynağı olmuştur.

El yazması ile tanışan araştırmacılar, mantık ve dinle ilgili Arapça yazılmış Orta Asya bölgesine ait üç tezin kopyası olduğunu belirlemişlerdir: Ali el-Katibi Dabiran'ın *Solneçnyy Traktat Ob Osnovah Logiki (Mantığın Temelleri Hakkında Güneş Tezi)* (XIII. yüzyıl); Semerkand'ın tanınmış fıkıh âlimi Ömer en-Neseff'nin *Kommentarii po İslamu (İslam Hakkında Mülâhaza)* (XII. yüzyılın birinci yarısı) ve Semerkand'ın Timurlular sarayının tanınmış ilahiyatçısı Ömer et-Taftazani'nin *Kritičeskoye İzlojeniye Logiki (Mantığın Eleştirel Açıklaması)* (XIV. yüzyılın sonu). Bu el yazmaların kopyaları XVIII. yüzyılın sonunda Orta Asya üstatları tarafından bir ciltte biriktirilmiştir.¹⁸⁴

Bu kitabın bulunmasıyla el yazmaları ve eski matbu kitapların sistematik şekilde toplanmasını sağlayacak bir arkeografik (arkeolojik çalışmalarda elde edilen bilgiler üzerinde resim, şekil veya çizgilere dayalı araştırma) kurumunun zarureti ortaya çıkmıştır.

178 Bk. "Kırgız SSC Bilimler Akademisi üyesi, Kırgız SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Müdürü S. T. Tabışaliyev ile yapılan söyleşi", *Sovetskaya Kırgızıya*, Sayı: 148 (17923), 29 Haziran 1988 s. 3.

179 Eserin başındaki şiirde (s. 5) şu satırlar vardır: *Şadmaniye ataldı uşbu tarih* "Bu tarih Şadmaniye (olarak) adlandırıldı".

180 Aziz Niallo, (1933), *Po Gornım Tropam. Pamirskiye Puteviye Zametki*, Moskva-Taşkent, s. 5.

181 Şukurov, D. (1952), *İz İstorii Kırgızskogo Yazıka*, Kırgızskiy FAN SSSR. Trudi İnstituta Yazıka, Literatırı i İstorii, III. Baskı, Frunze, s. 69-72.

182 Yunusaliyev, B. M. (1970), "Otrajeniye Dialektnih Osobennostey v Sanatah Moldo Niyaza", *Tyurkologičeskiye İssledovaniya, Sbornik Statey, Posvyaşennyi 80-letiyu K.K. Yudahina*, Frunze, s. 49-50.

183 Karasayev, K. K., *Kırgız Orfoğrafiyasının Tarihinan*, s.73-79.

184 Maanayev, E.–Ploskih, V. (1983), *Na "Kırşe Mira"*, Frunze, s. 90-91.

Derleme çalışması yapan ekip, beş yıl boyunca (1976-1980) Fergana, Merkez Tiyanşan ve Isık-Göl'ün birçok bölgesinde incelemelerde bulunmuştur. Bunun sonucunda beş yüz adet eski matbu ve taş basması eser, iki yüze yakın el yazması ve Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmış onlarca belge toplanmıştır.

Buluntuların büyük bir kısmı XIX. yüzyıla veya XX. yüzyılın başına ait olup çok az el yazması XVIII. yüzyıl tarihlidir, ancak XII.-XVI. yüzyıllardaki el yazmalarının kopyaları da mevcuttur. Basılmış kitapların coğrafi alanı oldukça geniştir: Taşkent, Kazan, Buhara, İstanbul, Lakhnau, Kanpur. Kitaplar ve el yazmalar dünyevi ve dinî içerikli¹⁸⁵ olup, şiirler ve nesirler, bilimsel tezler, İslam dininin fıkıh kitapları, İslam hakkında yazılar, Hz. Muhammed'in sünnetleri ve hikmetleri hakkında hadisler, şeriat ve Kur'an ile ilgili konular yer almaktadır.

Burada ünlü şair, bilim adamı ve düşünür Abdurrahman Camî (1414-1492)'nin gramer çalışmasının en eski kopyası olan emsalsiz buluntuyu da zikretmek mümkün değildir. El yazması Kırgızistan'ın güneyinde Pamirli bir Kırgız ailesinde bulunmuştur.

Camî'nin *Poleznyiye Zameçaniya Dostatoçniye Dlya Razreşeniya Trudnos-tey Al-Kafii (el-Kâfiye Müşkûlatını Kaldırma İçin Faydalı Bilgiler)* adlı eseri İbn-i el-Hacib (1175-1249)'in gramer çalışmasının tefsiri (yorumu) olarak yazılmıştır. Aslına bakılırsa bu eser Arap dilini öğrenmek için sadece okul kitabı değil, aynı zamanda Arap dilinin gramer zorlukları ve genel durumunu aydınlatan özgün bir çalışmadır. Camî'nin bu bilimsel çalışması Arap dilini öğrenenler arasında kısa sürede tanınmış ve yaygınlaşmıştır. Eserin nüshalarının değişik tarihli ve çok sayıda olması onun Asya ülkelerinde çeşitli adlarla yayılmış olduğunu gösterir. Böylece, Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsündeki toplantıda Camî eserleri katalogundaki eser listesinin XVI. yüzyılın başından XIX. yüzyılın sonuna kadarki tarihlere ait elli bir kopyası zikredilmiştir.

Camî'nin eserlerinin el yazmaları, kopya eden kişinin ince bir sanat zevkini tasdik edici mükemmel tezhip süslemeleriyle tam olarak muhafaza edilmiştir.

Camî'nin eserlerinin el yazmaları yazılış tarihinden 1-2 sene sonra Balh'ta Türk asıllı usta hattat Devlet Muhammed İbn-i Tengriberdi Kuşçu tarafından kopya edilmiştir. Türk boylarından biri olduğu bilinen Kuşçular ise Kırgız, Kazak ve Özbeklerin arasında yaşamışlardır.

Son ciltleme XIX. yüzyılın ortalarında yine usta hattat Molla Nadir Muhammed tarafından yapılmıştır.

XIX. yüzyılın başında Hacı Abdullah İbn-i Salih İbn-i İsmail (Mahrem Efendi) tarafından hazırlanıp 1890-1891 yıllarında İstanbul'da yayımlanmış olan *Kommentariy k Grammatičeskomu Traktatu Al-Djami (Cami'nin Gramer*

185 Mason, V. M.–Ploskih, M. V. (ed.), *Po Sledam Pamyatnikov İstorii I Kul'turu Kirgizstana*, Ukaz. soç., s. 91-92.

Çalışması Üzerine Açıklamalar) adlı eserin Kırgızistan'ın güneyinde bulunması da ilgi çekicidir.

Kırgızistan'ın güney illerinde Camî'nin başka eserlerinin de bulunduğunu belirtmek gerekir. Araştırma ekibi, Camî'nin nadir taş basması eserlerinden olan iki eserini, tanınmış sufilerin biyografisini içeren *Nafahat el-Uns (Dostluk Esintisi)* adlı eseri ve Herat'ın hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara'ya ithaf edilen *Silsilet-üz-Zeheb (Altın Zincir)* kasidesini elde etmişlerdir. Eserlerin her ikisi de 1893 yılında Kanpur'da Farsça olarak yayımlanmıştır.¹⁸⁶ Burada şöyle bir soru doğar: Eğer Kırgızistan'da ünlü yazarların Arapça ve Farsça eserleri bu kadar meşhur ise acaba Kırgızlar Arap ve Fars dillerinde kendi eserlerini yazmamışlar mıydı?

Araştırma ekibi, Kırgız Cumhuriyeti topraklarında Özbek klasik edebiyatının kurucusu Alişer Nevai (1441-1501) 'nin¹⁸⁷ Türkçe divanlarının taş basması yayınlarını da bulmuştur. Demek ki, o dönemlerde Kırgızistan'da sadece Arapça ve Farsça değil, Türkçe de okunmuştur. Ayrıca Kırgız halkının, derin bir yazı geleneğine sahip, Yusuf Balasagun'un *Kutadgu Bilig* (1069) ve Mahmut Kaşgari'nin *Divanü Lügat-it-Türk* (1084) adlı eserlerinin yazıldığı Karahanlı Devleti'nin kültürünü sürdürücülerden olduğunu da unutmamak gerekir. Araştırma ekibinin bulduğu çok sayıdaki Arapça, Farsça, Türkçe kitap ve el yazmaları Kırgızistan'da eskiden el yazısı geleneğinin olduğunu göstermektedir. Bunun okul eğitiminin yardımıyla desteklenmiş ve gelişmiş olduğu açıktır. Semerkand ve Buhara'da belirli İslami eğitim merkezleri, okullar ve medreseler XV-XVII. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Kırgızistan topraklarında medreseler daha sonraki dönemlerde, genel olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerleşik halkın yaşadığı bölgelerde açılmaya başlamış, göçebe Kırgızların çocukları ise kendi evlerinde veya otağlarda eğitim almışlardır. XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında Oxus (Ceyhun) Nehri'nin yukarı kısmında bulunmuş olan İngiliz seyyahı C. Vud, otağ-okullardaki Kırgız çocuklarının Kur'an derslerine katılmıştır.¹⁸⁸ 1857 yılında Kırgızları ziyaret eden Ç. Valihanov Bugu Kabilesi ileri gelenlerinin çocuklarının okuma yazma öğrenmeye başladıklarını belirtmiştir.¹⁸⁹

1892'de Kırgızistan'da yedi medrese mevcut olup bunlardan beşinin Oş şehrinde olduğu bilinmektedir. 1914 yılında ise Oş vilayetinde 1172 talebesiyle 88 medrese bulunmuştur.¹⁹⁰ 1 Ocak 1913'te Pişpek vilayetinin 21 ilçesinde (sadece Kırgızların yaşadığı) 1182 erkek ve 131 kız öğrencisiyle 59 mektep,

186 E. Maanayev, V. Ploskih, *age.*, s. 92-98.

187 E. Maanayev, V. Ploskih, *age.*, s. 98.

188 Vud, C. (1872), *Puteşestviye k Verhov'yam Oksusa*, London, s. 315; Aytmambetov, D. (1961), *Dorevoluytsionniye Şkoli v Kirgizii*, Frunze, s. 10.

189 Valihanov, Ç. (1988), *Kirgizi*, İzbrannoye proizvedeniya (Seçilmiş eserler), Alma-Ata, s. 338.

190 D. Aytmambetov, *age.*, s. 25.

Prjevalskiy vilayetinin 26 ilçesinde 2276 erkek ve 42 kız öğrencinin eğitim aldığı 28 okulun bulunması da dikkat çekici diğer bilgilerdendir.¹⁹¹

XX. yüzyılın başından itibaren Kırgızistan’da yeni usul okullar (Usul-i Ce-did) açılmaya başlamıştır. Bu okulların kurucuları ve ilk öğretmenleri çoğunlukla Volga Tatarları olmuştur. Daha sonra bu okullarda Ufa, Kazan medreselerinden ve Pişpek, Tokmok ve Prjevalskiy’deki yeni usul mekteplerden eğitim gören Kırgız öğretmenler çalışmaya başlamışlardır.¹⁹²

Yukarıda sözü edilen kesin deliller geçmişte Kırgızların yüksek kültür ve tahsil sahibi olduklarını, dil öğrenmeye, şiire ve bilimsel sanata olan heveslerini göstermektedir.

Kırgızlar kendi topraklarında edebî dilin zaruretini erken idrak etmişlerdir. Bu zaruret el yazma eserler, resmî belge ve yazışmalarda uygulanmıştır. Bunların içinden öncelikle Moldo Niyaz’ın (XIX. yüzyılın 20’li yılları-1896) Çimkent ve Taşkent istilas (1865), Fergana Kırgızlarının Kudayar Han’dan Sarı-Kol’a kaçıışı (1845-1858), Kaşgar yöneticisi Yakub Bek’in Kırgız mültecilere gösterdiği muamele gibi tarihî olaylara ithaf edilmiş büyük manzum eserini belirtmek gerekir.

Moldo Niyaz, Şahmerdan Nehri Vadisi’nde (Kırgızistan’ın güneyinde) doğmuş ve Kırgızistan’ın kuzey bölgelerinde bulunmuştur. Moldo Niyaz’ın eserlerinin dilini B. M. Yunusaliyev incelemiştir.¹⁹³

XIX. yüzyılın başında (1824-1827) Kırgızlar Rus yönetimine mektuplar yazmışlardır.¹⁹⁴ Ayrıca XIX. yüzyılın 50-60’lı yıllarında Kırgızları Rusya’nın himayesine kabul etmeleri için ricayla yazılan Kırgız mektupları muhafaza edilmiştir.¹⁹⁵

Rusya ile ilk elçilik ilişkilerine ait Kırgız mektup-belgeleri mevcuttur.¹⁹⁶ Daha erken yazılan mektup, Atake Batır’ın mektubu 23 Ağustos 1785 tarihinde yazılmış, demek ki XVIII. yüzyılın ortalarında Kırgızlar Arap yazısını kullanıyorlardı. Kırgızlardaki tarihî tutanak belgelerinin en eskisi Kuzey Kırgızları ile Ulı Jüz Kazaklarının arasında 1847 yılında yazılmış dostluk anlaşmasıdır.¹⁹⁷ Kırgızlar arasında yazılan bütün bu emsalsiz belgeler sadece dil bilimciler için değil, elbette ki tarihçiler için de önemli değer taşımaktadır.

Çolpon-Ata’daki Tarih ve Yurt Bilgisi Müzesinde Kırgızlara ait dört mektubun fotokopisinin yer alması bir tesadüf olmasa gerek:

191 D. Aytmambetov, *age.*, s. 12.

192 D. Aytmambetov, *age.*, s. 36, 39.

193 B. M. Yunusaliyev, *age.*, s. 48-72.

194 Ploskih, V. M.-Kudaybergenov, S. K. (1968), “Ranniye Kirgizskiy Pismenniye Dokumenti”, *İzv. AN Kirg. SSR. Obşestv. Nauki*, Sayı: 4. Frunze, s. 76.

195 Ploskih, V. M.-Kudaybergenov, S. K. *age.*, s. 75.

196 Ploskih, V. M. (1970), *Perviy Kirgizsko-Russkiye Posol’skiye Svyazi (1784-1827)*, Frunze.

197 V. M. Ploskih, S. K. Kudaybergenov, *agm.*, s. 75.

1. Kırgız beyleri Olcobay Akımbek ve Başçavuş Mambet Umetov'un Batı Sibirya'nın valisine yazdıkları mektup. Cırgalan, 5 Ağustos 1825.

2. Kırgız beyleri Şeralı ve onun oğlu Algazı'nın Batı Sibirya'nın valisi adına yazdıkları mektup. Ak-Suu, 9 Nisan 1827.

3. Ve 4. Bugu Kabilesi'nin 1827 ve 1855 yıllarında Rusya'nın hâkimiyeti altına girmeleriyle ilgili antları.

Adı geçen eser ve belgelerin dili neyi ifade etmektedir? Örnek olarak Moldo Niyaz'ın manzum eseri, Osmonalı Sıdkov'un Şabdan hakkındaki tarihi ve üç mektubu dikkate alınabilir (XVIII. yüzyılın sonu, XIX. yüzyılın başı ve ortası). Moldo Niyaz'ın manzum eserinin dilinin temelini Türk halkların çoğu için ortak olan Çağatayca teşkil eder.

Buna kanıt olarak fonetik özellikleri gösterilebilir: Kelime başında *y-* ünsüzü: *yolavçu* “yolcu”, *yaqşı* “iyi”, *yıl* “yıl”, *yorga* “yorga”, *yurt* “yurt, ev”, *yer* “yer”, *yat-* “yatmak”, *yaz-* “yazmak”; ilk hecelerde bulunmayan *u, ü* ünlüleri: *altun* “altın”, *ağalarum* “ağabeylerim”, *qaytarub* “iade edip”, *ayrılır* “ayrılır”, *könlüm qalır* “gönül koyarım (kırılırım)”, *aytdum Niyaz* “ben, Niyaz, söyledim”, *yatar idüñiz* “yatar idiniz”, *bolmas midüm?* “olmaz mıydım?”.

Morfolojik özellikleri içinde: İlgi durumu eki *-niñ/-niñ* tonlu ve akıcı ünsüzlerden sonra: *kızniñ* “kızının”, *yerniñ* “yerinin”; belirtme durumu eki *-ni/-ni* tonlu ve akıcı ünsüzlerden sonra: *bu murzanı* “bu beyi”, *sözüñni* “(senin) sözünü”; vasıta durumu eki *-n:* *közün körüb* “gözünü görüp”; geçmiş zaman eki *-miş:* *qalmış bu dünyada caqğan adam* “bu dünyada kalmış beğenilmiş adam”.

Leksik özellikleri: Dönüşlü zamir: *kendüñ* “kendin”; edat: *bilen* “ile”.

İmla özellikleri: *ñ*'nin ayrı iki harfle (*nun* ve *kaf*) yazılması: *yurting* “senin yurdun”, *mangday* “alın”, *desengiz* “eğer diyecekseniz”; kelime kökleri ve eklerinin ayrı yazılması: *torı-niñ* “dorunun”, *kamçım-niñ* “kamçımın”, *ezüm-niñ* “kendimin”.

Manzum eserlerdeki Çağatayca temel özellikler Kazaklarda devam ettirilmiştir. Bu aşağıdaki özelliklerde görülmektedir: İki ünlü, akıcı ünsüz ve ünlü arasındaki veya kelime sonundaki *ğ > v* değişimi: *avıl* “köy”, *avız* “ağız”, *bavrum* “kardeşim (*düz çev.* “çiğirim)”, *kara tav* “kara dağ”; *ş > s* değişimi: *sol* “şu”, *casan-* “süslenmek”, *cas terekdey* “genç kavak ağacı gibi”; yönelme durumu I. ve II. şahıs iyelik zamiri: *mağan* “bana”, *sağan* “sana”.

Moldo Niyaz'ın manzum eserlerinde ustaca kullanmış olduğu bu karışık dili, Eski Kazak edebî dili olarak da adlandırmak mümkündür.

Gerçekten de manzum eserlerin dili Kırgızca unsurlarla doludur.

Fonetik özellikleri: Ünlülerin güçlü dudak uyumu: *Kokondo* “Hokand'da”, *corgologon* “yorgalayan, yorga giden”, *körgönmün* “görmüştüm”;¹⁹⁸ kelime

198 B. M. Yunusaliyev, *age.*, s. 56-57.

başında *c*: *caz* (yaz), *ciyirme* “yirmi”, *cür-* “yürümek”, *ci-* “yemek”; kelime başında *ci* yerine (*y*) *i*: *ır* “şarkı”, *iraak* “uzak”;¹⁹⁹ ünlüler ve akıcı ünsüzler arasında *b > v* değişimi: *bolvoyt* “olmaz”, *kış kılvyat* “kışın yapmaz”;²⁰⁰ dudaksıl diftonglarının mevcudiyeti: *ow/öw*: *towdun* (ilgi durumu) “dağın”, *bi-röw* “birisi”; *uw/üw*: *uwluñ* “oğlun”, *kızıl özdüw* “kırmızı yanaklı”; iki ünlü arasında *y* ünsüzünün mevcudiyet: *ie*: *biyeni* “kısrağı”; *üye*: *tüyeleriñ* “senin develerin”²⁰¹

Morfolojik özellikleri: İlgi durumu eki *-niñ* yerine *-nin*: *bağbannın cayı* “bahçıvanın yeri”; belirtme durumu eki *-di*: *marttardı* “yiğitleri”; teklik III. şahıs şimdiki-gelecek (geniş) zaman eki *-t*: *bolot* “olur”, *koıuyt* “koyar”; âdet edilen geçmiş zaman eki *-çul/-çü*: *cerde catçu çaçılıp* “yerde yatardı dağılıp”, *kündö şelçe tokuçu* “her gün kilim dokurdu”.²⁰²

Osmonalı Sıdıkov’un *Tarih-i Kırgız Şabdaniya* (*Kırgız Şabdan’ın Tarihi*) adlı eserinin dili Tatarca ve Çağatayca dil unsurlarının karışımından, yani Eski Tatar edebî dilinden oluşur: Bir yandan kelime başında *y*: *yiget* “yiğit”, *yaş* “genç”, *yok* “yok”; kelime sonunda *ğ*: *tağ* “dağ”; kelime kökleri ve eklerinin ayrı yazılması: *bulutlar-ğa* (yönelme durumu) “bulutlara”; bunun yanı sıra: *ir* “er”, *yan* “can”; edat *kebek*; öte yandan çıkma durum eki *-nan*: *kollarınan* “kullarından”, *yirlärennän* “topraklarından”. Bu dil yapısında Kırgızca özellikler net olarak görülür: Kelime başında *c*: *curt* “yurt”, *cigit* “yiğit”, *cit-* “yetmek”; ilgi durumu eki *-dın*: *märiřetdin izi* “aydınlanmanın izi”, *bizdin kırğız* “bizim Kırgızlar”; belirtme durum eki *-di*: *hızmetdi* “hizmeti”, *şol yerdi* “o yeri”, *kim-di* “kimi”; edat *şekildi* “gibi” (Tatarcadaki *şikelle* yerine): *adem şekildi* “adam gibi” (ayrıntılı bilgi için aşağıya bkz.).

Atake Batır’ın (1785), Akımbek Olcobay Bey’in, Mambet Ümötov’un (1825) ve Baytik Kanayev’in (XIX. yüzyılın ortaları) mektuplarının dili Çağatayca unsurların büyük ölçüde korunmuş olduğu Kırgız dili özelliklerini taşır: *selamet-lik-ler-ini* (belirtme durumu) “onların sağlığını” (Atake Batır’ın mektubundan); *birülmüş altın medal yolukturub aldım* “verilmiş altın madalyonu nasibimle aldım” (Akımbek Olcobay Bey ve Mambet Ümötov’un mektubundan); *izzatlü va hurmatlü* “izzetli ve hürmetli” (Baytik Kanayev’in mektubundan).

Adı geçen eserlerin dili hiç kuşkusuz edebî dilleri kullanan tabakalara aittir. Bu eserlerin dilinde işlenmişlik, şivesel ve sözlü geleneklere özgü özellikler mevcuttur. Bununla birlikte edebî dillerin şekillenmesinde görülen tekdüzeliğin olmaması göze çarpmaktadır.

199 B. M. Yunusaliyev, *age.*, s. 57.

200 B. M. Yunusaliyev, *age.* s. 57.

201 B. M. Yunusaliyev, *age.*, s. 59-60.

202 B. M. Yunusaliyev, *age.*, s. 54, 57-58.

Kırgız edebî dilinin birkaç bölgesel varyantı ortaya çıkmaktadır:

a) Çağatayca temelli (Kırgız mektupları);

b) Eski Kazak edebî dili temelli (Moldo Niyaz'ın manzum eseri)

c) Eski Tatar edebî dili temelli (Osmonalı Sıdıkov'un *Tarih-i Kırgız Şabdaniya* (Kırgız Şabdan'ın Tarihi) adlı çalışması).

Bu listeye Özbekçe temelli edebî dil varyantı da eklenebilir: 1918-1919 yıllarında Sovyet iktidarı temsilcilerinin halka hitaben yaptığı konuşmalar Kırgızistan'ın güneyinde Özbekçe olarak yazılmıştır; Kırgızistan'ın kuzeyinde 1924 yılına kadar yazı dili olarak büyük ölçüde Özbekçe kullanılmıştır (bk. Örneğin, 1917'de Pişpek'te yayımlanmış olan *Vozzvaniye Pişpekskogo Obşekirgizskogo Demokratiçeskiego Soyuzu "Fuhara" (Pişpek Genel Kırgız Demokratik "Fukara" Birliği'nin Beyannamesi)*. Kırgızistan'ın kuzeyindeki yerli halk Kazakça yayımlanmış olan gazete (*Kumek, Uçkun, Kedey Erki, Aķ Col, Tilşi*) ve dergileri (*Çolpon, Tañ, Casķayrat, Ayeldar Teñdigi*) okumuşlardır.²⁰³

XVII. yüzyıllarda Kırgızlar'ın Ruslarla olan temaslarında Moğolcayı ve yazısını kullandıklarına dair göstergeler de vardır.²⁰⁴

Avrupa ve Asya ülkelerinde olduğu gibi ayrı ayrı tarihî-kültür merkezlerinin kendi özellikleriyle Orta Çağ'daki Kırgızistan'da da mevcut olduğunu tahmin etmek mümkündür.²⁰⁵

V. V. Vinogradov, bu özelliği feodalizm devrindeki Batı ve Doğu edebî dillerinin gelişmesinin tabii kuralı olarak görmektedir. Millî edebî dillerin oluşumundan önce gelen devirler, örneğin, İran halklarında klasik Arapça, Türk halklarında Arapça ve Farsça, Japonlar ve Korelilerde klasik Çince, Alman ve batı Slav halklarında Latince, güney ve doğu Slav halklarında Eski Slavca (Eski Bulgarca), Baltık ve Çek halklarında Almancanın kullanıldığı devirlerdir.²⁰⁶

A. N. Sobolevskiy, Rus edebî dilinin tarihinde birkaç edebî dilin, iki Novgorod, iki Kiyev, iki Batı Rus dilinin olduğunu belirtir.²⁰⁷

Kırgızistan'da eskiden edebî dilin olmadığını, "molla dili"nin olduğunu sık sık duymak mümkündür. Bence bu tabiri sadece olumlu anlamda yorumlamak gerekir. Çünkü eskiden mollalar yalnızca din adamları değil, aynı zamanda kültür ve bilim adamları da olmuş ve çocuklara okuma yazma öğretmişlerdi. Mollalar, eğitilmiş insanlar olarak birçok klasik Doğu diline vakıf olmuşlar, edebî dilin oluşum ve gelişimine de katkı sağlamışlardır. Bunu inkâr etmenin

203 S. S. Daniyarov, *age.*, s. 186.

204 V. V. Barthold, *age.*, s. 523-524.

205 *Funktsionalnaya Stratıfıgrafiya Yazıka* (1985) Moskova, 1986; E.G. Tumanyan, *Yazık Kak Sistema Sotsiologičeskih Sistem*, Moskova, s. 112.

206 Vinogradov, V. V. (1960), *Razlıçiya Mejdu Zakonomernostyami Razvıtiya Slavyanskıh Literaturnıh Yazıkov v Donatsiyonalnıyü i Natsiyonalnıyü Epohi*, Moskova, s. 10.

207 Sobolevskiy, A. N. (1980), *Istoriya Russkogo Literaturnogo Yazıka*, Leningrad, s. 22-23.

mümkün olmadığı gibi burada belirtmemek de elde değildir. Bunun paraleli olarak millî döneme kadarki Alman edebî dilinin gelişiminde manastırların ve üniversitelerin rolü gösterilebilir.²⁰⁸

Halkın okuma yazma oranının düşük olması örnek gösterilerek edebî dilin varlığı gerçeği ve vazifesi göz ardı edilemez, çünkü kültürde sadece miktar değil nitelik (kalite) önemlidir. Bununla ilgili V. V. Vinogradov şöyle ifade etmiştir: “*Erken dönemlerde burjuva milletlerinin eğitiminde edebî dile sınırlı sosyal gruplar vakıf olmuşlar. Nüfusun genelini oluşturan köy ve şehir halkı ise ağız, yarı ağız ve şehir konuşma dilini kullanmışlardır. Eğer millî dil edebî dille birleştirilseydi milletin sadece bir dil parçası olurdu.*”²⁰⁹

Böylece, Kırgızların XVIII. yüzyıldan itibaren az da olsa kendi tür ve üsluplarını kattığı bir değil, birkaç bölgesel edebî dili Arap alfabesiyle kullandıklarını kesin bir şekilde söylemek mümkündür. Edebî dillerin kaynakları olan el yazmaları ve eski baskılı kitapları toplama ve araştırma işi düzenli bir şekilde sürdürülmelidir. Bu tür eserlerle ilgili kodlama ve yazılışların, (özel ve genel, genelleştirilmiş görünümdeki) bilimsel yayın ve araştırmaların da düzene kuyulması gerekir. Böyle çalışmalar, Kırgızların XV-XIX. yüzyıllardaki okuma çevresini ve kullandıkları kitapları, eğitilmiş Kırgızların nasıl bir bilimsel eğitime ve edebî zevke sahip olduklarını, hangi olaylar ve düşüncelerin onları heyecanlandığını, hangi manevi değerleri izlediklerini belirlemeye imkân sağlar.²¹⁰ Bu şekilde Kırgız halkının geçmiş dönemlerdeki ve günümüzdeki kültürleri arasındaki gerçek bağ ortaya çıkar.

Osmonalı Sıdıkov’un Eserlerinin Dili

Osmonalı Sıdıkov’un Ufa’da yayımlanmış 1913 tarihli *Muhtasar Tarih Kırgızıye (Kısa Kırgız Tarihi)* ve 1914 (1915?) tarihli *Tarih-i Kırgız Şabdaniya (Kırgız Şabdan’ın Tarihi)* adlı eserlerinin dili incelenecektir.

Öncelikle yazarın kendisi hakkında birkaç söz söylemek gerekir. Sıdıkov hakkında daha geniş bilgiye Arslan Koyçiyev’in yazılarından ulaşmak mümkündür.²¹¹

Osmonalı Sıdıkov, 1875’te Koçkor Vadisi’nde yer alan Abayıda bölgesinde Sarbagış Kabilesi’nin nüfuzlu bir ailesinde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini yerli mollalardan almış, daha sonra 1899’da Üç-Turfan’da tamamlamıştır. Kırgızların tarihine ilgi duyan Osmonalı Sıdıkov, bu alanda elinde hususi bir çalışma bulunmamasına rağmen kendi halkının tarihi üzerine çalışmaya karar vermiştir. Kırgız şeceresi kaynak olarak Osmonalı Sıdıkov’un ilgisini çekmiştir. Bunları araştırmak için bütün Ala Too bölgesini dolaşmış ve 1901 yılında Kaşgar bölge-

208 Guhman, M. M.- Semenyuk, N. N. (1983), *İstoriya Nemetskogo Yazıka IX-XV vv.*, Moskova, s. 133.

209 V. V. Vinogradov, *age.*, s. 15.

210 Erkebayev, A. (1988) “Kırgız Elinin Revolyutsiyaya Çeyinki Adabiy Murası Cönündö”, *Kırgızstan Madaniyatı*, Sayı: 30 (1112), 21 Temmuz 1988, s. 5.

211 Koyçiyev, A. (1991), “Osmonalı Sıdıkov uulu”, *Kırgızstan Madaniyatı*, Sayı: 5 (1255), 14 Şubat 1991, s. 5.

sinde sekiz ay kalmıştır. Osmonalı Sıdıkov'un eserlerini araştıran Anvar Baytur, onun ilk kitabını 1901'de kaleme aldığını, ikinci kitabını ise 1914'te Ufa'da tamamladığını tahmin ediyor. 1916'daki Kırgız isyanından sonra Osmonalı Sıdıkov'un eserleri kaybolmuştur. Yazarın kendisi ise, 1916 yılında isyanın önderlerinden biri olan Karıpbay Karahanuulu ile birlikte ölüm cezasına mahkûm edilmiştir. Ancak kader ona merhamet yüzü göstermiş ve Osmonalı Sıdıkov 1917'de Pişpek'te Tatar çocuklarına öğretmenlik yapmaya başlamıştır. 1919'da o, 2. Türk okulu ve "Koşçu" adlı bir birliğin okulunda, 1925'te ise 6. okulda çalışmıştır. Osmonalı Sıdıkov, 1930'da totaliter rejimin baskısından dolayı Çin'e kaçmış ve burada 1940 yılında vefat etmiştir.

Osmonalı Sıdıkov'un eserlerinin diline gelince, Çağatayca,²¹² Kazakça²¹³ ve Kırgızca (Çağatayca-Kırgızca mektuplarda)²¹⁴ ve saf (nukura) Kırgızca²¹⁵ yazıldığı görülmektedir. Sıdıkov'un kendi ifadesine göre eserleri gerçek (nagız) Kırgızca ile yazılmıştır.²¹⁶ A. Koyçiyev, bu dönemdeki millî dilin etkisi ve matbaa idarecilerinin taleplerinin de göz ardı edilmemesi gerektiğini hatırlatmaktadır.²¹⁷

Osmonalı Sıdıkov'un nesrine bakıldığında, yazarın tek tip cümle yapısını kullanmaya eğilimli olduğunu ve böylece anlatımı (anlatım ritmini veya tempouunu) monotonlaştırdığını ve bunun morfolojik unsur seçeneklerini azalttığını belirtmek gerekir.

Osmonalı Sıdıkov'un *Tarih-i Kırgız Şabdaniya* adlı ikinci kitabının dili edebî dil gibi karışıklık ve gelenekselliğin ihtiyaçlarına cevap verir niteliktedir. Burada dilin morfolojik düzeyi, şekil yazısı (grafik) ve fonetik yapısı söz konusudur.

Çağataycanın dilsel öğelerini kolayca ayırt etmek mümkündür. Nazal *n̄*'nin *ng* şeklinde yazılması göze çarpar: *tarih bilmegen song* (32₄) "tarihi bilmedikten sonra"; *çong bağış derler* (2₁₂) "Çoñ Bağış derler"; *balalarınız* (32₉₋₁₀) "çocuklarınız"; *zamananı-ng-gız* (32₁₀) "zamanınız"; *minng* (33₃₇) "bin"; *atalar-ning ismi* (30₁₆) "babaların ismi". Ayrıca kelime kökünün eklerden ayrı ve sondaki eklerin de kendi aralarında ayrı yazıldığı durumlar mevcuttur: *halk-lar-dın ha-ller-in bilür қа-ysı* (21₂) "halkın durumunu kim bilir?" *tar-ih-ning-faidesi* (20₉) "tarihin [bilimin] faydası"; *batır-lık-ları* (44₁₅) "onların kahramanlıkları"; *mehnet-ler-ni muyunğa alıp* (20₁₀) "mihnetlerini boynuna alıp"; *iğbal dawlet-ler-in açsun* (20₅₋₆) "onların bahtlarını açsın". Türk imla kurallarındaki bu hadisenin kaynağı Karahanlıca-Uygurca döneminden de öteki Eski Uygur edebî diline dayanmaktadır.

212 Altımbayev, A. (1980), *Oktyabr' i Razvitiye Obçestvennogo Soznaniya Kirgizskogo Naroda*, Frunze, s. 63-66.

213 Karimullin, A. (1985), *Knigi i Lyudi*, Kazan, 1985, s. 190-196; *İstoriya Ufi*, Ufa, s. 193-196.

214 Baytur, A. (1986), "Osmonalı Sıdıkov", *Muhtasar Tarihi Kırgızıya*, Urumçî, s. 176.

215 Karasayev, K. (1989), "Muhtasar Tarihi Kırgızıya cana Anın Tüzütüçüsü", *Ala-Too*, Sayı: 3, Frunze.

216 A. Koyçiyev, *agm.*, s. 5.

217 A. Koyçiyev, *agm.* s. 5.

Kelime başı y ünsüzü vardır: *yir yüzinde* (22₁₂) “yer yüzünde”; *yalğuz bu ademdir* (39₁₀) “bu adam yalnızdır”.

Kelime içinde ğ (tek başına veya başka seslerin yanında) mevcuttur: *yafet oğullar-ı* (24₂) “Yafet oğulları”, *ağız-lar-ına* (29₅₋₆) “ağızlarına”, *oğru kırmay* (20₂₀) “hırsızı yakalayıp”, *baş ağrusı* (32₁₄) “baş ağrısı”.

Yalnız şu örnekte ğ >w değişikliği görülür: *sawıķ yay bolsa* (29₇) “yaz soğuk olursa”.

Kelime sonunda da ğ ünsüzünü görmek mümkündür: *Tiyanşan ta-ğlar-ında* (20₁₂) “Tiyanşan Dağları’nda”, *uluğ oğlu* (25₇₋₈) “büyük oğlu”, *on uruğ* (30₁) “on uruk (boy)”.

Çıkma durumu (diğer varyantlarının yanı sıra) *-dın/-din* ekleriyle de oluşur: *bu ademdin nehv-sarf ilim oğula başladı* (47₁₄₋₁₅) “bu adamdan gramer öğrenmeye başladı”; *kıçe kündüz atdın tüşmey* (40₁₄) “gece gündüz attan inmedi”, *andın ozatқанlar* (41₃) “oradan uğurlayanlar”, *mundın evvel* (46₆) “bundan evvel”.

Göreceli sıfatlar *-lu/-lü* ekleriyle oluşur: *bahtlu adem* (77₂) “mutlu adam”. Şimdiki-gelecek (geniş) zaman iki şekilde ayırt edilir:

a) Sürekli şimdiki zaman: *uķuķılarga ma’r-ıfet ha-sıl kıladür* (20₆₋₇) “öğrencilere marifet hasıl olur”, *toķmak-dın şemal tarafnan ötedür* (33₁₂) “Tokmak’ın kuzey tarafından geçer”;

b) Genel veya tekrarlayıcı şimdiki zaman: *dastan kılıp beyan kıılır* (22₆) “destan yaratıp beyan eder”; *tar-ih oķuğan-bilür* (22₃) “tarihi okuyan bilir”.

Emir kipi III. şahıs *-sun* ekiyle yapılır: *Allah-ı Ta’ala toğru yolını kórsetip iķbal dawlet-ler-in açsun* (20₃) “Allah Te’ala doğru yolunu gösterip bahtlarını açsın”; *songeğu yadeger kıalsun* (20₄) “son hatıra olarak kalsın”

Dilek kipi *-ayın* (I. şahıs teklik) ve *-ayık* (I. şahıs çokluk) ekleriyle yapılır: *anın nisün ayta-yın* (22₁₉₋₂₀) “onun neyini söyleyeyim? ”, *merden ka-lma-yık* (22₂₀) “merdan olmayalım”. Sık rastlanan şekillerden biri de *-üp* zarf-fiil eki-dir: *hizmet itüp* (39₃) “hizmet edip”. Burada *üzre* sontakısı ve *ol-* fiilini de belirtmemiz gerekir.

Ayrıca Tatar dil birliklerini ve izlerini açıkça görmek mümkündür. Arapça-dan geçmiş kelimelerin başında ğ (*ayn* yerine) mevcuttur: *ğizzet-hürmet kórüp* (41₁₈₋₁₉) “saygı ve hürmet görüp”. Tatar edebî dilinin normlarına göre birçok kelime y ile başlar: *bu kitabı yazdıķ* (20₆) “bu kitabı yazdık”; *on biş yıl* (20₆) “on beş yıl”; *sunung yanında* (40₆) “sunun yanında”; *yazıķsız* (42₇) “günahsız”; *kızıl yawlık* (81₁₅) “kırmızı yazma (baş örtü)”. Bu durumun c için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz: *coğaltıp ciberdim* (28₁₆) “kaybettim”. Kelime sonunda w diftongu da bulunmaktadır: *taw tübünen ketken* (32₆) “dağın dibinden gitmiş”; *adem aldaw* (32₆) “adamları kandırmak”; *bişew* (3617) “beşi”.

Belirtme durumu *-ni/-ni* ekinin yardımıyla oluşmaktadır: *fani dünya-nı taşlap* (18) “fani dünyayı bırakıp”; *başka halık-nı bilü kerek* (22_{1,2}) “başka halkları da bilmek gerekir”. Bu durumun III. şahıs iyeliği için de *-ın/-in* eki kullanılır: *bişew tohan-lar-ın tawıp aldı* (84_{9,10}) “beşi akrabalarımı buldu”. Sıfat-fiilin geçmiş zaman çekimi *-қан/-ken* ekleriyle, şimdiki zaman çekimi ise *-a/-e+turğan* şekilleriyle yapılır: *ötken halk-lar* (20₂) “gelip geçmiş halklar”; *bu da atası barda turğan cirge kadem koydı* (20₁₅₋₁₆) “bu da babası olan yere adım atı”.

Bir dizi Kırgızca özellikler vardır. Kırgızcanın özelliklerinden biri de kelime başındaki *c* ünsüzüdür: *hazırğı curt ba-şlıklar-ına-çe tartıp cetkürdim* (20₁₅) “şimdiki memleket yöneticilerine kadar götürdüm”; *auliya dip calbarıp* (73) “evliya diye yalvarıp”; *ata-babalar-ın cürüş-türüp* (22₇) “ecdadlarını birbirlerine ziyaret ettirip”; *cılkı baqu küni tüni* (43₁₂₋₁₃) “geçe gündüz at gütmek”.

Kırgızcaya özgü ses değişmesi:

a) *ş < s* (*şayla- < *sayla-*): *şaylangız-lar dip halık-қа habar kıldı* (40_{1,2}) “seçiniz diye halka haber geldi”.

b) *-şd- < -şl-* (*taşda- < *taşla-*): *taşlap ketti Karabay* (68₁) “Karabay bırakıp gitti”.

Ön seste *i, u* ünlülerinin türemesi günümüz Kırgızcasına özgüdür: *ılayık* (40_{3,4}) (<Ar. *layık*) “layık”, *Urustam* (95₁₈) (<Far. *Rustem*) vb.

İlgi durumu *-dın/-din* ekiyle yapılır: *batır şabdan-dın iki türlü suretin hem özimiz-din resmi-miz-ni koyıp* (20₁₁₋₁₂) “bahadır Şabdan’ın iki türlü resmini hem kendi resmimizi koyup”, *şol iki ademdin bala-lar-idur* (91₅) “şu iki adamın çocuklarıdır”.

Yönelme durumunu *-ğa/-ge* ekleri oluşturur: *kız aytubdı asan mirza-ğa* (91₁₅₋₁₆) “kız Asan Mirza’ya cevap vermiş”, *anı bizge aytalar* (89₁₃₋₁₄) “onu bize söylediler”.

Tonlu ve akıcı ünsüzlerden sonra gelen belirtme durumu eki *-dı/-di*’dir: *tar-ih okumağan kimdi bilür* (20₁₃) “tarihi okumayan kimi bilir? ”; *Orman-handı körmek-ke* (41_{2,3}) “Orman Han’ı görmeye”.

Çıkma durumu ise *-dan/-dın* ekiyle yapılır: *kızıktan kızık* (44₁₇) “ilginçten ilginç”; *künden kün* (45₁₉₋₂₀) “günden güne”.

III. şahıs iyelik ekinden sonra gelen bulunma durumu eki *n* bağlantı ünsüzüyle birlikte *-nda/-ndi* şeklinde kullanılır: *ısıq köldin kün çıkış canubında* (92₃) “Isık-Göl’ün doğu tarafında”; *narındın icinde* (43₅) “Narın’ın içinde”.

Hareketin olanaksızlığı *-a/-e* zarf-fiil eki ve *al-* fiilinin birleşmesiyle gösterilir: *cirge citelmez kol berlen* (29₅) “yere yetişmeyen eli ile”.

Yakın geçmiş zamanın iki şekli vardır:

a) *-ğan/-gen*: *uşbu iki zatdan taralgandur* (22₂₁₋₂₂) “işte bu iki zattan dağılmıştır”;

b) *-ibdi/-ibdi: köp gızzet-hürmet körüp kıyıtıbdı* (41₁₉) “çok hürmet ve saygı görerek dönmüş”.

Kırgızcaya özgü kelimeler: *neçen* “kaç, ne kadar” (20₈); *kaytala-* “tekrarlamak” (20₈); ve *şekildi* “şekilde, gibi” (21₁₀).

Yukarıdaki malzemelerden yola çıkarak Çağatayca ve Tatarca unsurların aynı metinde harmanlanmış olmasının, Türkçenin Volga-Tatarca varyantının dokusunu oluşturduğunu düşünebiliriz. Bu dokunun içine Kırgızca unsurlar ustalıkla geçirilebilir. Neticede Eski Kırgız edebî dilinin bölgesel varyantlarından biri meydana gelmektedir. Bu varyant Osmonalı Sıdkov’un yaratıcı çabalarıyla kurulmuş olmalı ya da Sıdkov’un önünde böyle bir örnek vardı ve onu izlemiştir.

Son olarak, burada Eski Kırgız edebî dili kaynaklarının tam listesini toplama ve tanımlamanın mümkün olabileceğini belirtmemiz gerekir. Böylece, Kırgız edebî dilinin şekillenmesinin büyüleyici kültürel-lengüistik tarihini yazmak için temel teşkil edilmiş olacaktır.

Son Söz

1. Eski Kırgızcanın şekillenme ve gelişme süreçleriyle ilgili bu eserde yer alan bilgiler, çalışmanın tamamlandığı ve eklenecek yeni bilgilerin olmadığı anlamına gelmez. Aksine, bu çalışmada Eski Kırgızcanın sadece yapısı ve bugüne kadar geçirdiği genel değişim süreci ele alınmıştır. Tarihsel süreçlerin ayrıntılarıyla incelenmesi kaçınılmaz bir zarurettir.

Eski Kırgızca devri için malzeme olarak Çağdaş Kırgızcanın şive ve ağızları, Orta Kırgızca devri için ise Altaycanın şive ve ağızlarından örnekler alınmıştır. Ayrıca, Kırgızlarla ilgili araştırmaların içinde Eski Kırgızca alanına bağımsız bir statü kazandıracak kadar malzemenin mevcut olduğunu belirtmek gerekir.

2. Çalışmada, Eski Kırgız edebî dilinin birkaç katmandan oluştuğu gösterilmiştir. Uluslaşma devrine kadar edebî dilin tek bir ölçütü yoktur. Bu durum, dilin varyantlaşmasına ve bölgesel varyantların birbirleriyle etkileşimine yol açmıştır. Bunların her birinin ayrıntılı olarak incelenmesi ve gelişim aşamalarının tespit edilmesi gerekir. Ayrıca, bölgesel varyantların oluşmasında ve sabit bir edebî dile entegrasyonunda etkili olan toplumsal şartlar, hadiseler ve şahısların rolü belirtilmelidir.